

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

ΕΤΟΣ ΝΕ' – ΝΘ'

(Ἀ ν ά τ υ π ο)

ΤΟΜΟΣ 30 / 2021

ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΜΑΡΚΟΣ ΠΕΝΙΕΡΗΣ
ΚΑΙ Ο *SPECTATEUR DE L'ORIENT*

Οι απόψεις του για τὸν ἐλληνισμό

ΑΘΗΝΑ

2021

Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ

Έκδότης : «ΟΜΙΛΟΣ ΜΕΛΕΤΗΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ»
(Ο.Μ.Ε.Δ.)

Γραμματεία : Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Συντακτική Έπιτροπή : Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ,
Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ, ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ

Υπεύθυνος : Ό Γενικός Γραμματέας του Όμιλου

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΟΥ Ο.Μ.Ε.Δ.

ΕΜΜ. Ν. ΦΡΑΓΚΙΣΚΟΣ, Πρόεδρος, ΚΩΣΤΑΣ ΛΑΠΠΑΣ, Άντιπρόεδρος,
Δ. Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, Γενικός Γραμματέας, Π. Δ. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ,
Ταμίας, ΓΙΩΡΓΟΣ ΤΟΛΙΑΣ, Είδικός Γραμματέας, ΓΙΟΥΛΗ ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ,
ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, ΟΥΡΑΝΙΑ ΠΟΛΥΚΑΝΔΡΙΩΤΗ,
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ, μέλη

Ό τόμος τυπώθηκε στο τυπογραφείο «Γ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ»

ISSN 0425 - 1660

ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΛΙΑ

Τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ Ὁμίλου Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ μὲ τὸ ἄγγελμα, τὸν Ἰούλιο τοῦ 2019, τοῦ θανάτου τῆς Λουκίας Δρούλια, ἱδρυτικοῦ μέλους τοῦ ΟΜΕΔ καὶ γιὰ σειρὰ ἐτῶν μέλους τοῦ ΔΣ του, ἀποφάσισε νὰ ἀφιερῶσι στὴ μνήμη της τὸν ὑπὸ ἔκδοση τριακοστὸ τόμο τοῦ περιοδικοῦ μας.

Ἡ Λουκία Δρούλια μαθήτευσε κοντὰ στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ καὶ ἀνῆκε στὴν πρώτη ἐκείνη γενιὰ ποὺ στὴ συνείδησή της τὸ Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν, τὸ ΚΝΕ, καὶ ὁ Ὁμιλος Μελέτης τοῦ Ἑλληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ ΟΜΕΔ, ἦταν οἱ δύο ὄψεις τοῦ ἴδιου νομίματος: τίς μελέτες τους οἱ πρῶτοι συνεργάτες τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν τίς δημοσίευσαν στὴ δημοτικὴ στὸ ἐπιστημονικὸ περιοδικὸ τοῦ ΟΜΕΔ, τὸν «Ἐρανιστῆ» (βλ. περισσότερα στὸ Προλογικὸ Σημείωμα τοῦ εἰκοστοῦ τέταρτου τόμου τοῦ περιοδικοῦ, τόμου ἀφιερωμένου στὰ σαράντα χρόνια τοῦ «Ἐρανιστῆ», καὶ στὸ κείμενο τοῦ Ἑμμ. Ν. Φραγκίσκου ποὺ ἀκολουθεῖ ἐδῶ). Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θεωρήσαμε ὅτι ὀφείλαμε νὰ γνωστοποιήσουμε τὴν ἀπόφασή μας καὶ σὲ ὅσα μέλη τοῦ Ἰνστιτούτου Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν δὲν ἦταν μέλη τοῦ ΟΜΕΔ, καὶ νὰ τὰ προσκαλέσουμε νὰ συμμετάσχουν.

Ὑστερα ἦρθε ἡ πανδημία, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν εὐλογη καθυστέρηση παράδοσης τῶν ἐργασιῶν, καθὼς ἐκλείσαν βιβλιοθηκὲς καὶ ἀρχεῖα. Τελικὰ ὁ τόμος, 842 σελίδων, βλέπει τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος στὰ τέλη τοῦ 2021, τοῦ ἔτους τοῦ ἀφιερωμένου στὰ 200 χρόνια ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ὁ ΟΜΕΔ δὲν περίμενε βέβαια τὴν «ἐπέτειο» γιὰ νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ ὅσα προετοίμασαν τὸν Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας, ἦταν ὅμως μιὰ ὠραία σύμπτωση, καθὼς στὸν τόμο αὐτὸ περιέχονται μελέτες οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται σὲ

φαινόμενα από τον 17ο ως τις αρχές του 20ού, πολλά από τα οποία ενδιαφέρουν τον μελετητή της Έλληνικής Επανάστασης.

Τέλος πρέπει να επισημανθεί και να τονιστεί η πολύτιμη συμβολή της Γιούλης Εὐαγγέλου, μέλους του Διοικητικοῦ Συμβουλίου του ΟΜΕΔ, που με γενναιοδωρία και ἐπάρκεια βοήθησε να διευθετηθοῦν τὰ πολλαπλὰ καὶ σὲ ποικίλους τομείς προβλήματα που ἀνέκυψαν στὴν προετοιμασία τοῦ πολυσέλιδου τριακοστοῦ τόμου τοῦ περιοδικοῦ μας.

Περιεχόμενα τοῦ τριακοστοῦ τόμου

Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ψηφίδες μνήμης για μιὰ πρωτεργάτρια τοῦ Έρاني- στιῇ	9-16
--	------

I. Μελετήματα

Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, Για τὴν τύχη τοῦ ἔργου τοῦ Johannes Leunclavius, <i>Juris Graeco-romani</i> στὴν Ἀνατολή. Τὸ πρῶτο ἀντίτυ- πο στὰ 1612	17-32
Stefano Saracino – Vasilios N. Makrides, Die Aufnahme des Alexandros Mavrokordatos ex Aporriton in die <i>Academia Naturae Curiosorum</i> (1689). Die Quellen aus dem Archiv der <i>Leopoldina</i>	33-114
Βασίλειος Ι. Τσιότρας, Ο Ιάκωβος Αργεῖος (ca 1660-1736) στὴν Πατρι- αρχική Σχολή: νέα στοιχεῖα καὶ ἀπαντήσεις για ἓναν παλιὸ γρίφο . .	115-156
Jacques Bouchard, Le grec littéral: blason de la noblesse phanariote émergente	157-170
Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, Κοραϊκὰ παραλειπόμενα [Δ']	171-200
Γιώργος Κοντζακιώτης, Οἱ ἀπελευθερωτικὲς κινήσεις τοῦ 1797, οἱ Γάλ- λοι καὶ ο Ῥήγας. Μια νέα ἀνάγνωση με βάση ἀναξιοποίητες πηγές .	201-252
Γλία Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, Αρμόδιος καὶ Αριστογείτων: Μια δια- σκευασμένη τυραννοκτονία στο ἐλληνικὸ προεπαναστατικὸ θέατρο .	253-286
Άννα Ταμπάκη, Η Émilie du Châtelet ἀνάμεσα στον ορθὸ λόγον καὶ τον ευδαιμονισμό. Ο Λόγος περὶ ευδαιμονίας	287-324
Ιωάννης Μ. Μελιανός, Βιβλιογραφικά. Προσθήκες, συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις στὴν Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία (17ος-19ος αἰ.)	325-364
Μαρία Γερολυμάτου, Τὸ βυζαντινὸ Ἀρχεῖο τῆς Μονῆς Πάτμου στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰῶνα	365-396
Vivi Perraky, La Bibliothèque nationale au temps de Van Praet et de Coray. Règlements, lettres inédites, listes et registres des livres prêtés (1799- 1833)	397-492
Στέση Αθήνη, Τα κατασχεμένα τοῦ Πούπλιου Μαρκίδη Πούλιου: ἓνα κλει- δί για τὴν ἰχνηλασία τοῦ γαλλικοῦ βιβλίου στα χρόνια τῆς ωρίμανσης τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ	493-524
Παναγιώτα Τζιβάρρα, Ξετυλίγοντας τὸν μίτο γιὰ τὴν ἀνασύσταση μιᾶς χα- μένης βιβλιοθήκης: τὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα τοῦ Δημητρίου Μόστρα .	525-566
Κώστας Λάππας, Δύο Κυδωνιάτες στο Παρίσι στα 1819-1820. Σχόλια σε ἓνα ποίημα τοῦ Π. Γ. Ρόδιου	567-590

<i>Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Διαφωτισμός και Επανάσταση. Η διαπλοκή δύο όρων στα ιστορικά τους συμφραζόμενα</i>	591-598
<i>Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Ασημάκης και Ανδρέας Ζαΐμης στη μυστική Συνέλευση της Βοστίτσας. Επαναστατικές ανατροπές τον Γενάρη του 1821</i>	599-636
<i>Αλέξης Πολίτης, Ιδιωτικός και δημόσιος βίος του Γρηγοράκη Σούτσου, Φαναριώτη (1796;-1829)</i>	637-662
<i>Αλεξάνδρα Σφοΐνη, Μνείες Φιλελλήνων και σημασιοδοτήσεις του Φιλελληνισμού στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα</i>	663-682
<i>Ευαγγελία Μπαλτά, Ο Αίσωπος στην οθωμανική γραμματεία του 19ου αι.</i>	683-702
<i>Ρωξάνη Δ. Αργυροπούλου, Ό Μάρκος Ρενιέρης καὶ ὁ Spectateur de l'Orient. Οἱ ἀπόψεις του γιὰ τὸν ἑλληνισμό</i>	703-728
<i>Ελίσα Άννα Δελβερούδη, Ο εκδότης Ν. Π. Ιγγλέσης και το περιοδικό Εύα (1923-1924). Μια αφανής προσπάθεια ίδρυσης εκδοτικού ομίλου στην Ελλάδα κατά τον Μεσοπόλεμο</i>	729-764

II. Παρασχολήματα

<i>Δ. Γ. Άποστολόπουλος, Voltaire, Essai sur les mœurs. Αντίτυπα τοῦ ἔργου στὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα</i>	765-768
<i>Έμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ξανακοιτάζοντας τὸ εὗρετήριό τοῦ «Λόγιου Έρμη»</i>	769-780
<i>Παν. Δ. Μιχαλάκης, «Ἐκκλησιαστικὸς νομικὸς ἀφορισμὸς» (7 Φεβρ. 1822)</i>	781-786
<i>Αλέξης Πολίτης, Το ἄσμα του Κολοκοτρώνη, 1822. Χρονολόγηση ἐνὸς Φιλελληνικοῦ δίφυλλου</i>	787-794

III. Χρονικά – Ειδήσεις

<i>Ἡ ΚΕ' Γενικὴ Συνέλευση τοῦ ΟΜΕΔ</i>	795-796
<i>Τὸ νέο Διοικητικὸ Συμβούλιο τοῦ ΟΜΕΔ</i>	796
<i>Στέριος Ν. Φασουλᾶκης (1933-2018)</i>	796-797
<i>Μνήμη Βασιλικῆς Μπόμπου-Σταμάτη (Καλαμάτα 1932 – Αθήνα 2020)</i>	797-799
<i>Τὸ 16ο Συνέδριο τῆς Διεθνoῦς Ἑταιρείας Σπουδῶν τοῦ 18ου αἰῶνα (ISECS/SIEDS 2023)</i>	800
<i>Σεμινάριο γιὰ τὸν 18ο αἰῶνα (Graz 9-10 Σεπτεμβρίου 2022)</i>	800

IV. Εύρετήριο

(Ἐπιμέλεια: Π. Δ. Μιχαλάκης)
(σ. 801-839)

Ο ΜΑΡΚΟΣ PENIERΗΣ ΚΑΙ Ο *SPECTATEUR DE L'ORIENT*

Οί απόψεις του για τὸν ἑλληνισμὸ

ΠΝΕΥΜΑ ΠΡΟΙΚΙΣΜΕΝΟ ΚΑΙ ΓΟΝΙΜΟ, ὁ Μάρκος Ρενιέρης (Τεργέστη 1815-Ἀθήνα 1897) διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στὴ διάπλαση τῆς νεοελληνικῆς ἐθνικῆς ιδεολογίας καθὼς ἀποδείχθηκε δεινὸς γνώστης τῶν πολιτικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ζητημάτων τοῦ καιροῦ του. Ἡ διαδρομὴ του διακρίνεται γιὰ τὴν ιδιοτυπία της καθὼς ἡ ἐξοικείωσή του μὲ τὸ φαινόμενο τῆς ιδεολογικῆς οἰκοδόμησης ἑνὸς ἔθνους ξεκίνησε ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια στὴ Βενετία. Μὲ τὸ ὄραμα τῆς πολιτικῆς ἐνοποίησης τοῦ κατακερματισμένου ἰταλικοῦ ἔθνους ζυμώθηκε μὲ τὶς ιδέες τοῦ ρομαντισμοῦ καὶ τοῦ φιλελευθερισμοῦ.¹ Ἐχοντας τὸ πνευματικὸ αὐτὸ ὑπόβαθρο ἐγκαθίσταται τὸ καλοκαίρι τοῦ 1835 στὴν Ἀθήνα καὶ ἡ πορεία τῆς ἐνσωμάτωσής του στὴν ἑλληνικὴ πραγματικότητα ἀποτελεῖ ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον κεφάλαιο. Ἐνστερνιζόμενος τὶς προσδοκίες τοῦ νέου κράτους, ἐντάσσεται στὴν τροχιά τῶν πνευματικῶν δυνάμεων τοῦ τόπου καὶ ἐξελίσσεται σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς πρωταγωνιστές. Ἀποκτᾷ ἐπιπρόσθετο κοινωνικὸ κύρος νυμφευόμενος τὴν Ἀνδρομάχη Ζαΐμη,² κόρη τοῦ

1. Ἀπὸ τὴν ἡλικία τῶν δεκαεπτὰ ἐτῶν, ὁ Μ. Ρενιέρης δημοσίευσε ἄρθρα καὶ δοκίμια φιλοσοφικοῦ καὶ λογοτεχνικοῦ περιεχομένου σὲ σημαντικὰ ἰταλικά περιοδικά. Στὰ γραπτὰ του ἀντανακλᾶται ὁ θαυμασμὸς του γιὰ τὸν φιλόσοφο καὶ πολιτικὸ διανοητὴ Gian Domenico Romagnosi (Salsomaggiore Terme 1761-Μιλάνο 1835), ἵνδαλμα τότε τῆς ἰταλικῆς νεολαίας, καθὼς καὶ γιὰ τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ Risorgimento, ὁρισμένους ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχε προσωπικὰ γνωρίσει στὸν κύκλο τοῦ Αἰμίλιου Τυπάλδου στὴ Βενετία. Γιὰ τὴ σημασία τῆς περιόδου αὐτῆς στὴ ζωὴ τοῦ Ρενιέρη βλ. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne de Marco Renieri et ses premières années en Grèce*, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν, 2019, σ. 21-85.

2. Σχετικὰ μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ἀνδρομάχης Ζαΐμη βλ. Λουκία Δρούλια, «Ἡ ἐθιμικὴ παράδοση στὴν ὀνοματοθεσία καὶ ὁ Διαφωτισμὸς. Ἕνα παράδειγμα ἀπὸ τὴν Ἀχαΐα», *Μνήμων* 10 (1985), 194. Πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκογένεια Ζαΐμη βλ. στὴ μελέτῃ τῆς ιδίας, «Ἡ οἰκογένεια Ζαΐμη ὡς τὸ 1840. Ἀθυσάριστα κείμενα», *Ἐπετηρὶς Καλαβρύτων* 1 (1969), 61-76.

πρόκριτου Άνδρέα Ζαΐμη και της Ἑλένης Δεληγιάννη και ἀδελφὴ τοῦ μετέπειτα πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδας Θρασύβουλου Ζαΐμη, προπάππου τῆς Λουκίας Δρούλια. Γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μ. Ρενιέρη ἡ Λουκία πάντοτε ἔδειχνε ἓνα εὐδιάκριτο ἐνδιαφέρον. Ἡ ἐνασχόλησή μου ἐδῶ μὲ τὴ δημοσιογραφικὴ του δραστηριότητα ἃς θεωρηθεῖ ὅτι συμβολίζει μίᾱ ἀπότιση τιμῆς στὴν ἀγαπητὴ συνάδελφο καὶ φίλη.

Τὸ 1853, ἐνῶ ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη, στοὺς κόλπους τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας ἐκδηλώνονται πολιτικὲς ζυμώσεις καὶ διχαστικὲς ἐντάσεις. Μὲ τὰ πύρινα ἄρθρα τῆς ἡμερησίδας *Αἰὼν*, ἡ ρωσόφιλη παράταξη κέρδιζε τὶς ἐντυπώσεις. Εὗρισκε ἀνταπόκριση σὲ ὅσους θεωροῦσαν τὴ Ρωσία προστάτιδα τῆς ὀρθόδοξης πίστεως προσλαμβάνοντας ἀκόμη καὶ συναισθηματικὲς διαστάσεις. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ τεταμένο πολιτικὸ κλίμα πρωτοκυκλοφόρησε στὶς 26 Αὐγούστου/7 Σεπτεμβρίου 1853 τὸ γαλλόφωνο περιοδικὸ *Le Spectateur de l'Orient* (*Ὁ Θεατὴς τῆς Ἀνατολῆς*).³ Γιὰ τὸ ἐκδοτικὸ αὐτὸ ἐγχείρημα ἀποφασιστικὰ κινητοποιήθηκε μίᾱ ομάδα ἐγκριτῶν διανοητῶν καὶ πανεπιστημιακῶν μὲ πολὺπλευρὴ δράση. Στενὰ συνδεδεμένοι μεταξὺ τους, πρόκειται γιὰ πρόσωπα ὀρισμένα ἐκ τῶν ὁποίων εἶχαν ὡς ἑτεροχθόνες βιώσει λίγα χρόνια πρωτύτερα τὴν ἀπόλυση ἀπὸ δημόσιες θέσεις.⁴ Διαμορφωμένοι πνευματικὰ στὴν εὐρυχωρία τῆς ἐλληνικῆς διασπορᾶς, μετεβλήθησαν στὴν κρίσιμὴ αὐτὴ στιγμὴ σὲ στρατευμένους διανοούμενους τοὺς ὁποίους διακρίνει μίᾱ συλλογικὴ πολιτικὴ ταυτότητα.⁵ Εἶναι οἱ Κ. Παπαρρηγόπουλος,

3. Λουκία Δρούλια, «*Le Spectateur de l'Orient*», λήμμα στὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου, 1784-1974. Ἐφημερίδες, περιοδικὰ, δημοσιογράφοι, ἐκδότες*, Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἰνστιτούτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 2008, τ. 4, σ. 442-444. Ἀλχηστη Σοφοῦ, «Ὁ Θεατὴς τῆς Ἀνατολῆς (*Le Spectateur de l'Orient*) διαλέγεται μὲ τὴν Εὐρώπη. Οἱ διακυμάνσεις μιᾶς “ἐθνικῆς ἀφήγησης”», *Πρακτικὰ τοῦ Ε' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑταιρείας Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Συνέχειες, ἀσυνέχειες, ρήξεις στὸν ἐλληνικὸ κόσμον (1204-2014): οἰκονομία, κοινωνία, ἱστορία, λογοτεχνία, Θεσσαλονίκη, 2-5 Ὀκτωβρίου 2014*, Κωνσταντῖνος Α. Δημάδης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 2015, τ. 5, σ. 151-157.

4. Ἡ διχαστικὴ διαμάχη αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων εἶχε κορυφωθεῖ μὲ τὸ ψήφισμα τῆς Ἐθνικῆς Συνέλευσης τοῦ 1843-1844· βλ. Ἱ. Δημάκης, *Ἡ πολιτειακὴ μεταβολὴ τοῦ 1843 καὶ τὸ ζήτημα τῶν αὐτοχθόνων καὶ ἑτεροχθόνων*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1991.

5. Σχετικὰ μὲ τὴ συλλογικὴ πολιτικὴ ταυτότητα ἀνάμεσα σὲ πνευματικὸς ἐκπροσώπους ἐνὸς ἔθνους ποὺ χαρακτηρίζει τὸν 19ο αἰῶνα, βλ. Christophe Charle, *Les*

Ἄλ. Ρίζος Παγκαβής, Ἰ. Σοῦτσος, Γ. Α. Βασιλείου, Ν. Δραγούμης καὶ Μ. Ρενιέρης.⁶ Ἀπὸ αὐτούς, οἱ Κ. Παπαρρηγόπουλος, Ν. Δραγούμης καὶ Ἄλ. Ρίζος Παγκαβής εἶχαν τὸ 1850 κυκλοφορήσει τὸ περιοδικὸ *Πανδώρα*, γεγονὸς πὺν δικαιολογεῖ τὴν παρατηρούμενη συνάφεια τῶν δύο ἐντύπων.⁷ Ἡ χρονικὴ σύμπτωση τῆς κυκλοφορίας τοῦ περιοδικοῦ μὲ τὸ ξέσπασμα τοῦ Κριμαϊκοῦ πολέμου δὲν εἶναι τυχαία, καθόσον κίνητρο τῶν ἐκδοτῶν του ἦταν νὰ μὴν παραμείνουν ἀμέτοχοι σὲ οὐσιώδεις πολιτικὲς ἐξελίξεις καὶ ν' ἀκουστεῖ ἡ φωνή τους σχετικὰ μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐξωτερικοῦ προσανατολισμοῦ τῆς χώρας. Πρέσβευαν πῶς τὸ νεοσύστατο κράτος ὄφειλε νὰ διατηρήσει τὴ θέση του ἀνάμεσα στὰ εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ ἐπιπλέον νὰ γεφυρωθοῦν οἱ μεταξὺ τους ἀντιθέσεις πὺν προέκυψαν μὲ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα.⁸ Μὲ σταθερὰ στραμμένα τὰ βλέμματά τους στὴ δυτικὴ πολιτικὴ σκηνὴ καὶ μὲ τὰ ἄρθρα τους ὑπογεγραμμένα μόνον

intellectuels en Europe au XIXe siècle. Essai d'histoire comparée, Παρίσι, Seuil, 1996· Socrates D. Petmezas, «From Privileged Outcasts to Power Players: the “Romantic” Redefinition of the Hellenic Nation in the Mid-Nineteenth Century», στὸ *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, & the Uses of the Past (1797-1896)*, Roderick Beaton – David Ricks (ἐπιμ.), Λονδίνο, Ashgate, 2009, σ. 124-133.

6. Ὁ Ἄλ. Ρίζος Παγκαβής ἐξηγεῖ τοὺς λόγους πὺν πρυτάνευσαν στὴν ἐκδοσὴ τοῦ περιοδικοῦ στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, Ἀθήνα, Τυπογραφεῖον τῆς Ἑστίας, ἐκδότης Γεώργιος Κασδόνης, 1895, τ. 2, σ. 293-295: «Τότε μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐφρόνουν ὅτι, ὅτε τὰ τῆς Ἀνατολῆς ἐπρόκειτο ν' ἀνατραπῶσιν ὑπὸ τοὺς ἐκ βορρᾶ κεραυνούς, οἱ Ἕλληνες ὤφειλον νὰ διεκδικήσωσι καὶ αὐτοὶ τὰ εἰς πᾶσαν τὴν Εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν ἴδια συμφέροντα, καὶ νὰ μὴ ἐγκαταλειφθῶσιν ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας· πρὸς ὃ ὅμως πρὸ παντός ἦν ἀνάγκη νὰ παρασκευασθῇ καὶ φωτισθῇ ἡ ἰδίως ὑπὸ τῆς Ἀγγλικῆς δημοσιογραφίας κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ὡς πρὸς τὰ τῆς Ἑλλάδος εἰς ἀδίκους προλήψεις παραχθεῖσα κοινὴ τῆς Εὐρώπης γνώμη. Δι' ὃ συνελθόντες τινὲς φίλοι, ἀπεφασίσαμεν τὴν σύστασιν Γαλλικοῦ περιοδικοῦ, ὃ ἀπεκαλέσαμεν Ἀνατολικὸν Θεατὴν (*Spectateur d'Orient*)»· βλ. Χάιδω Μπάρκουλα, *Ἀλέξανδρος Ρίζος Παγκαβής (1830-1880). Ἀλτρωτισμὸς καὶ διπλωματία*, Ἀθήνα 2008, σ. 50-59.

7. Ε. Σκοπετέα, «Τὸ πρότυπο βασιλείου» καὶ ἡ Μεγάλὴ Ἰδέα. Ὁψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880), Ἀθήνα, Πολύτυπο, 1988, σ. 280-284.

8. Σχετικὰ μὲ τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα βλ. Edouard Driault, *Ἱστορία τοῦ Ἀνατολικοῦ Ζητήματος*, μτφρ. Μ. Δεπάστα, Ἀθήνα 1900· Μιχαὴλ Λάσκαρις, *Τὸ Ἀνατολικὸν Ζήτημα, 1800-1923*, πρόλογος Ἰ. Κ. Χασιώτη, Θεσσαλονίκη, Ἐπίκεντρο, 2006· Μ. S. Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923*, Λονδίνο, Macmillan, 1966· Λ. Γ. Σμπιλέρης, *Ἀνατολικὸ Ζήτημα καὶ ἐλληνικὸς Ἀλτρωτισμὸς (1839-1841)*, Ἀθήνα 1997.

μέ αρχικά, όδηγήθηκαν στη δημιουργία ενός διάυλου επικοινωνίας με την Εύρώπη. Αντιλαμβανόμενοι τόν σοβαρό κίνδυνο απομόνωσης στόν όποιο βρισκόταν έκτεθειμένη ή πατρίδα τους, πρωταρχική τους φροντίδα συνιστοῦσε ή άκριβής ενημέρωση τοῦ εύρωπαϊκοῦ κοινού σχετικά «με τίς ιδέες, τά συναισθήματα, τά συμφέροντα, τίς δυνάμεις καί τίς σχέσεις τῶν πληθυσμῶν τῆς Ἀνατολῆς».⁹ Προτείνοντας λύσεις για τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα καί δίνοντας σχετικές ἐξηγήσεις ἐπεδίωκαν τὴ διεξαγωγή ενός ἐποικοδομητικοῦ διαλόγου με τὴν εύρωπαϊκὴ δημοσιογραφία. Ἡ συμβολή τους θά μπορούσε νά θεωρηθεῖ ἔμπρακτη ἐκδήλωση μιᾶς φιλοσοφίας για τὴν εύρωπαϊκὴ ταυτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους.¹⁰

Υπεύθυνος ἔκδοσης τοῦ περιοδικοῦ ὀρίσθηκε ὁ Μ. Ρενιέρης, τὴ δραστηριότητα τοῦ ὁποίου σχολιάζει τὸ *Ἐτήσιον Ἡμερολόγιον* τοῦ Κ. Φ. Σκόκου ὡς ἐξῆς: «Ἐμπλεως πατριωτικοῦ πυρός, ἀνεδέξατο τὴν διὰ τῆς ιδίας ὑπογραφῆς τοῦ φύλλου εὐθύνην ἐδημοσίευσε δὲ ἐν αὐτῷ πλεῖστα περισπούδαστα ἄρθρα, βαθυτάτην ἐμποίησαντα αἴσθησιν πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης».¹¹ Ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια στὴν Ἰταλία, ὁ Ρενιέρης ἀντιλαμβανόταν τίς ἐφημερίδες ὡς ἔγκυρες πηγές ενημέρωσης.¹² Τὸν σύνθετο ρόλο τους στὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς γνώμης εἶχε ἐπισημάνει τὸ 1836 στὸ ἄρθρο του «I giornali d'Atene» δημοσιευμένο στὸ περιοδικὸ *Il Gondoliere* τῆς Βενετίας,¹³ ὅπως καί στὸν πρόλογο τῆς *Φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας* ὅπου δηλώνει ἐμφατικά: «Οἱ δύο μεγάλοι κρουνοί, διὰ τῶν ὁποίων ὁ δυτικὸς πολιτισμὸς χύνεται εἰς τὴν Ἑλλάδα καί δι' αὐτῆς εἰς ὅλην τὴν Ἀνατολήν, εἶναι ὁ *Τύπος* καί τὸ *Πανεπιστήμιον* τῶν Ἀθηνῶν».¹⁴

Ἡ ριζικὴ τομὴ ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἀνέλιξη τοῦ στοχασμοῦ τοῦ Ρενιέρη μετὰ τὴν ἀφιξή του στὴν Ἀθήνα δὲν ἐπισκίασε τὸν σταθερό του

9. Ρ. [C. Paparrigopoulos], «Explications préliminaires», *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 13.

10. Λίνα Λούβη, *Ἡ Εὐρώπη τῶν Ἑλλήνων. Πρότυπο, ἀπειλή, προστάτις 1833-1857*, Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 2020.

11. Ἀνωνύμως, «Βιογραφικὴ πινακοθήκη. Μάρκος Ρενιέρης», *Ἐτήσιον Ἡμερολόγιον* 5 (1890), 260.

12. Βλ. τὸ χειρόγραφο ὅπου καταγράφει τίς ἀναγνώσεις τους κατὰ τὸ διάστημα 1832-1834 στὴ Βενετία, Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 48-51.

13. *Ὁ.π.*, σ. 97-99.

14. Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας. Δοκίμιον*, Ἀθήνα, ἐκ τῆς Φιλολάου τυπογραφίας, 1841, σ. γ'.

προσανατολισμό πρὸς τὸν δυτικὸ κόσμον καὶ τὶς φιλελεύθερες ἀξίες του. Ἀξιοπρόσεκτες, ὥστόσο, εἶναι τῶρα οἱ μεταλλάξεις ὀρισμένων θέσεων του ἐκφρασμένες στὰ νεανικά του γραπτά.¹⁵ Ἐνῶ παραμένει ἀμετάπειστος γιὰ τὶς ἀρνητικὲς ἐπιπτώσεις τῶν ρωσικῶν ἐπεκτατικῶν βλέψεων καὶ τῆς ἐξάπλωσης τοῦ σλαβισμού,¹⁶ δὲν κρύβει τὴν καχυποψία του γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ παπισμοῦ καὶ δίνει ιδιαίτερη βαρύτητα στὴν ὀρθόδοξη ταυτότητα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν παλιά του δυσπιστία γιὰ τὸ Βυζάντιο¹⁷ καὶ, ὡς ὑπέρμαχος τοῦ ἑλληνοχριστιανισμοῦ τοῦ στενοῦ του φίλου Κ. Παπαρρηγόπουλου,¹⁸ ἀναγνωρίζει ὅτι συνιστᾷ σημαντικὴ ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία διατηρήθηκαν τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἥθη. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ

15. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ γίνεται ἐμφανὲς μὲ τὴ στάση ποὺ τήρησε σὲ μεταγενέστερα χρόνια σχετικὰ μὲ τὴ *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας*. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ περιοδικὸ *Τὸ Ἄστυ* 2 (1887), 4 ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «Νέος ἔτι εἶχεν ἐκδῶσι πρῶτον μὲν ἰταλιστί, εἴτα δὲ ἑλληνιστί, *Δοκίμιον τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας*, καίτοι δ' ὁ κ. Ρενιέρης ἀποκηρύττει, ὡς πάντες οἱ συγγραφεῖς, τὸ πρωτότοκον αὐτοῦ ἔργον, τὸ ἐγχειρίδιον τοῦτο δὲν στερεῖται ἀξίας πραγματικῆς [...]». Γιὰ τὴν ἰταλικὴ μορφή τοῦ *Δοκίμιου* βλ. Marco Renieri, *Armonie della Storia dell'Umanità*, εἰσαγωγὴ-ἐκδοσὴ τοῦ χειρογράφου-σχόλια-εὑρετήρια Ρωξάνη Δ. Ἀργυροπούλου, Ἀθήνα, Κέντρο Μελέτης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 2014.

16. Ὁ Ρενιέρης ἀκολουθεῖ τὸν ἀντισλαβισμό τοῦ μέντορά του Ν. Tommaseo, βλ. Stefano Aloe, «Tommaseo e la Russia», στὸ *Niccolò Tommaseo: popoli e nazioni. Italiani, corsi, greci, illirici, Atti del Convegno internazionale di studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo Venezia, 23-25 gennaio 2003*, Fr. Bruni (ἐπιμ.), Βενετία, Antenore, 2004, τ. 2, σ. 733-756.

17. *** [Μ. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς; Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;», *Εὐρωπαϊκὸς Ἑρανιστὴς* 2 (1842), 204· πβ. Ἀλέξης Πολίτης, *Ρομαντικὰ χρόνια. Ἰδεολογίες καὶ νοοτροπίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1830-1880*, Ἀθήνα, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων, ³2009, σ. 90-93· Παρασκευᾶς Ματάλας, «Μεταξὺ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς ἢ Δύσης καὶ Βορρᾶ; Ἡ διαμάχη γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἑλληνισμοῦ στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα», στὸ *Ὁ ἑλληνικὸς κόσμος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση 1453-1981, Πρακτικὰ τοῦ Α' Εὐρωπαϊκοῦ Συνεδρίου Νεοελληνικῶν Σπουδῶν, Βερολίνο, 2-4 Ὀκτωβρίου 1998*, Ἀστέριος Ἀργυρίου – Κωνσταντῖνος Ἀ. Δημάδης – Ἀναστασία Δανάη Λαζαρίδου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1999, τ. 2, σ. 481-493.

18. Roxane D. Argyropoulos, *Les intellectuels Grecs à la recherche de Byzance (1860-1912)*, Ἀθήνα, Ἑθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 2001, σ. 22-28· Dean Kostantaras, «Byzantine Turns in Modern Greek Thought and Historiography, 1767-1874», *The Historical Review/La Revue Historique* 12 (2015), 185-195.

Ἀνατολικό Ζήτημα τὸ ὁποῖο συνδέει μὲ τὴ γεωπολιτικὴ θέση τῆς Ἑλλάδας,¹⁹ φρονεῖ ὅτι ἡ λύση του δὲν εἶναι ἐφικτὴ ἐξαιτίας τῆς λανθασμένης τοποθέτησής του.

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι κρίνει ἀναγκαία τὴν ἀφομοίωση νεωτερικῶν εὐρωπαϊκῶν τάσεων, καθὼς ἡ δυτικὴ γραμματεία εἶναι ἐκείνη ποὺ διατήρησε τὴ γνήσια ἐλληνικὴ παράδοση. Ἀποδίδει τὰ εὖσημα στὸν Ἀδαμάντιο Κοραή, πνευματικὸ ἡγέτη τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἐκδηλώνοντας ἕναν ἄκρατο θαυμασμό γιὰ τὴ συνεισφορά του στὴ μετακένωση τῆς εὐρωπαϊκῆς παιδείας στὸν νεοελληνικὸ χῶρο. Ἐνῶ στὴ *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας* καὶ στὸ ἄρθρο του «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς; Ἀνατολὴ ἢ Δύσις;», ἐκφράζει τὴν ἀπαρέσκειά του γιὰ τὶς ὕλιστικὲς καὶ ὀρθολογικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ,²⁰ στὴν ἀρθρογραφία του στὸν *Spectateur* ξεκάθαρα συνδέει τὸν Ἕλληνα σοφὸ μὲ τὸ φιλοσοφικὸ πνεῦμα τοῦ 18ου αἰῶνα καὶ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.²¹ Τὸ 1877, στὸν λόγο του κατὰ τὴν ἀνακομιδὴ τῶν ὁστῶν τοῦ Κοραΐ, θὰ τὸν χαρακτηρίσει ὡς «τὸν ἄνδρα, ὅστις τοὺς πατέρες ἡμῶν εὐρῶν ἐν τῇ διασπορᾷ τῆς δουλείας καὶ τῆς ἀμαθείας, συνήγαγε περὶ τὸν βωμὸν τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, ἐδίδασκε αὐτοὺς ὅτι εἶναι ἐν ἔθνος, ἔχον προγόνους τοὺς διδασκάλους τῆς ἀνθρωπότητος, ἐμόρφωσε τὸ αἶσθημα αὐτῶν καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ ἐγένετο εἷς ἐκ τῶν πρώτων δημιουργῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀναγεννήσεως».²²

Χωρὶς νὰ προπαγανδίζει τὴν ἐπίσημη ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ, ὁ Ρενιέρης ἐπιδιώκει μὲ τὴ μαχητικὴ του ἀρθρογραφία νὰ ἐναρμονίσει τὸν ἐξευρωπαϊσμό τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους μὲ τὰ προτάγματα τῆς Μεγά-

19. Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας...*, ὁ.π., σ. γγ': «Ὅπισθεν τοῦ πολιτικοῦ τῆς Ἀνατολῆς ζητήματος ὑπάρχει τὸ φιλοσοφικὸν τῆς Ἀνατολῆς ζήτημα· καὶ ἡ Ἑλλάς εἶναι προσωρισμένη νὰ λύσῃ καὶ τὸ ἐν καὶ τὸ ἄλλο».

20. Μ. Ρενιέρης, *Φιλοσοφία τῆς ἱστορίας...*, ὁ.π., σ. 58. Πβ. τὰ ὅσα ἀναλύει σχετικὰ μὲ τὶς σχέσεις τοῦ κοραϊκοῦ στοχασμοῦ καὶ τῇ γαλλικῇ σκέψι τοῦ 18ου αἰῶνα, *** [Μ. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;...», ὁ.π., σ. 210-211.

21. *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 41: «C'est dans Coray que cette tendance, ces idées ont trouvé leur plus célèbre, leur plus influent interprète. Coray, ayant vécu presque un demi-siècle à Paris, dans ce centre de la vie occidentale, contemporain de la révolution de 1789, imbu de l'esprit philosophique du XVIIIe siècle, il a été le fondateur d'une école littéraire et politique, dont la tendance est de rattacher la régénération grecque à la civilisation de l'Occident».

22. *Τὰ κατὰ τὴν ἀνακομιδὴν τῶν ὁστῶν Ἀδαμαντίου Κοραΐ ἀπὸ Παρισίων εἰς Ἀθήνας τῇ ὁγδόῃ Ἀπριλίου τοῦ ἔτους 1877*, Ἀθήνα, ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Φιλοκαλίας, 1877, σ. 14-15.

λης Ἰδέας,²³ προβάλλοντας τὴν ἐκπολιτιστικὴ ἀποστολὴ τοῦ ἑλληνισμοῦ στοὺς χριστιανικοὺς πληθυσμοὺς τῆς Ἀνατολῆς.²⁴ Παράλληλα, στὰ κείμενά του ἀποτυπώνεται ἡ ἀποτροπὴ φιλορωσικῶν αἰσθημάτων καὶ συνάμα ἐκφράζεται ἀνησυχία γιὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ σλαβισμού.²⁵ Ἀναφορικά μὲ τὴν ἀλυτρωτικὴ πολιτικὴ, πεποίθησή του εἶναι πὼς ἡ ἐδραίωση μιᾶς χριστιανικῆς αὐτοκρατορίας στὴ θέσῃ τῆς καταρρέουσας ὀθωμανικῆς θὰ συντελοῦσε στὴν ἀναχαίτιση τοῦ ρωσικοῦ ἐπεκτατισμοῦ.²⁶ Ἐντονα ἀκόμη τὸν προβληματίζει τὸ ἐνδεχόμενο μήπως ἡ Ἑλλάδα, χωρὶς τὴν ὑποστήριξη τῆς Εὐρώπης, καταποντισθεῖ μέσα στὸν ἀπέραντο ρωσοσλαβικὸ πολιτισμὸ καὶ βρεθεῖ τελικὰ ἀναγκασμένη ν' ἀπαρνηθεῖ ἀκόμη καὶ τὴ δική της πολιτιστικὴ παράδοση.²⁷

Ἡ τακτικὴ ἀρθρογραφία τοῦ Ρενιέρη, πάντοτε μὲ τὸ ἀρχικὸ R., δὲν πέρασε ἀπαράτηρητὴ ἀπὸ τὸν εὐρωπαϊκὸ Τύπο.²⁸ Ἀπέβλεπε στὴν τόνωση τῶν φιλελληνικῶν αἰσθημάτων τῶν Εὐρωπαίων, ὀρισμένοι ἐκ τῶν ὁποίων, ἐνῶ στὸ παρελθὸν εἶχαν προσφέρει τὶς ὑπηρεσίες τους ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας, συνειδητοποιοῦσαν τώρα ὅτι ἡ μικρὴ σὲ ἔκταση Ἑλλάδα συνιστοῦσε οὐσιαστικὴ ἀπειλὴ στὰ δικά τους πολιτικὰ συμφέροντα. Μὲ τὸ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο καὶ περίπλοκο αὐτὸ θέμα, ποὺ μάλιστα ἔθιγε τὴν ἐθνικὴ του ὑπερηφάνεια, καταπιάνεται στὰ δημοσιεύματά του μὲ τοὺς χαρακτηριστικοὺς τίτλους: «De l'impopularité de la cause grecque en Occident» καὶ «L'embarras de l'Occident». Λόγω τῆς αὐξανόμενης ἀντιδημοτικότητος ποὺ προσλάμβανε τὸ ἑλληνικὸ ζήτημα στὴ Δύση, φθάνει στὸ σημεῖο νὰ θεωρεῖ περισσότερο ἐπιτακτικὴ τὴν ἀνάγκη νὰ

23. Β. Κρεμμυδάς, *Μεγάλη Ἰδέα: μεταμορφώσεις ἐνὸς ἐθνικοῦ ἰδεολογήματος*, Ἀθήνα, Τυπωθῆτω, 2009.

24. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἑλληνικὸς ρωμαντισμὸς* [Νεοελληνικὰ Μελετήματα 7], Ἀθήνα, Ἑρμῆς, 2009, σ. 374· Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Ἰδεολογικὰ ρεύματα καὶ πολιτικὰ αἰτήματα: προοπτικὲς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰῶνα» στὸ *Ὅψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*, Δ. Γ. Τσαούσης (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἑστία, 1984, σ. 31.

25. R., «L'empereur Nicolas de Russie», *Le Spectateur de l'Orient* 3 (1855), 129-144.

26. R., «Les révélations», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 170-171.

27. R., «L'embarras de l'Occident», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 15.

28. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ στιχομυθία τοῦ Ἀλ. Ρίζου Παγκαβῆ μὲ τὸν Édouard de Thouvenel, γάλλο πρέσβη στὴν Κωνσταντινούπολη. Μαθαίνοντας ὅτι ὁ Παγκαβῆς ἀρθρογραφοῦσε στὸ περιοδικό, ὁ γάλλος διπλωμάτης δὲν ἔκρυψε τὴ δυσἀρέσκειά του· βλ. Ἀλ. Ρίζος Παγκαβῆς, *Ἀπομνημονεύματα*, ὁ.π., τ. 2, σ. 29.

θριαμβεύσει ή χώρα του στην ευρωπαϊκή συνείδηση παρά στις πεδιάδες της Μακεδονίας και της Θράκης.²⁹ Είναι ανάγκη ή Ελλάδα να ανακτήσει την εκτίμηση των Ευρωπαίων προβάλλοντας την αυθεντικότητά της (originalité) και, καθώς εξηγεί, ή αυθεντικότητά της είναι ό ελληνισμός. Χρησιμοποιεί την έννοια αυτή με την ευρύτερη σημασία της ως τη διαχρονική πολιτιστική ένότητα του ελληνικού έθνους.³⁰ Αναλύοντας το αδιέξοδο στο οποίο περιήλθαν οι σχέσεις της Ελλάδας με το ευρωπαϊκό γίγνεσθαι, απαντά σε επικριτικό δημοσίευμα του πολιτικού και πανεπιστημιακού Saint-Marc Girardin (1801-1873) στο *Journal des Débats*.³¹ Παρότι οι συστάσεις του είναι γενικά συμβιβαστικές, καταφεύγει κάποτε σε έντονο ύφος, όπως όταν στο άρθρο του «L'occupation du Pyrée» κατακρίνει με πίκρα και αγανάκτηση την άδικη ευρωπαϊκή παρέμβαση του 1854, με επακόλουθο την έπιβολή της αγγλογαλλικής κατοχής στον Πειραιά και την Αθήνα.³²

Έναντι της άκαμπτης φιλορωσικής πολιτικής του Όθωνα ό Ρενιέρης τηρούσε μετριοπαθέστερη στάση. Στο σημείο αυτό δέν θά πρέπει να θεωρηθούν άμελητέες όρισμένες πληροφορίες προερχόμενες από τον Γάλλο Eugène Forcade (1820-1869), καλό γνώστη των ελληνικών εξέλιξεων και σημαντικό πολιτικό συντάκτη στη φιλελεύθερη *Revue des Deux Mondes*.³³ Αναφορικά με την ουδετερότητα πού θά ήφειλε ή Ελλάδα να τηρήσει στην έξωτερική της πολιτική, ξεχωρίζει από τις έφημερίδες εκείνης της περιόδου τον *Spectateur*, μαζί με την *Ελπίδα* του Κ. Λεβίδη και το βραχύβιο *Πανελλήνιον* (1853-1854). Ό Forcade λοιπόν

29. R., «De l'impopularité de la cause grecque en Occident», *Le Spectateur de l'Orient* 35-36 (1855), 345: «Voilà notre question de vie et de mort; il s'agit de triompher, non dans les plaines de Macédoine et de Thrace, mais dans la conscience de l'Europe!».

30. «Notre originalité à nous c'est l'hellénisme», δηλώνει με έμφαση: R., «De l'impopularité...», ό.π., σ. 353. Για τις σημασίες πού προσλαμβάνει ό όρος ελληνισμός εκείνον τον καιρό βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Ό ελληνικός ρωμαντισμός», ό.π., σ. 403-404· πβ. Ν. Σιγάλας, «Έλληνισμός και έξελληνισμός: ό σχηματισμός της νεοελληνικής έννοιας ελληνισμός», *Τά Ιστορικά* 34 (2001), 3-70.

31. Το άρθρο αυτό δημοσιεύθηκε στην έφ. *Journal des Débats politiques et littéraires*, φ. 26 Ιαν. 1854· βλ. R., «L'embarras de l'Occident», ό.π., σ. 14-22.

32. R., «L'occupation du Pyrée», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 284.

33. Σχετικά με τη δομή και τους συντελεστές του περιοδικού βλ. Gabriel de Broglie, *Histoire politique de la Revue des Deux Mondes de 1829 à 1979*, Παρίσι, Perrin, 1979.

σχολιάζει αὐτολεξεί: «Οἱ ἐφημερίδες ποὺ πρόσκεινται στὸ συνταγματικὸ κόμμα, ὅπως ἡ Ἑλπίς, τὸ *Πανελλήμιον*, ὁ *Spectateur de l'Orient*, στὶς ὁποῖες γράφουν οἱ πλέον εὐφυεῖς καὶ ἔντιμοι συγγραφεῖς τοῦ τόπου, ἔχουν στρέψει τὴν πολεμικὴ τους πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνση καὶ ὁλόκληρος ὁ Τύπος κατέληξε νὰ ἀποκτήσει ὅμοια χροιά». ³⁴ Παρότι τὸ σημαντικὸ αὐτὸ δημοσίευμα ἀποτέλεσε τὸ ἀντικείμενο ἐπανειλημμένων σχολίων ἐκ μέρους τοῦ *Spectateur*, οὐδέποτε ἀμφισβητήθηκε ἡ παρατήρηση αὐτή. ³⁵

Στὸ ἄρθρο του μὲ θέμα «Le dualisme grec» ὁ Πενιέρης ἔκρινε σκόπιμο ν' ἀνασχευάσει τὴ γενικευμένη ἀντίληψη πὼς ὁ πολιτικὸς διαχωρισμὸς τῶν Ἑλλήνων ὀφείλεται σὲ διαφορετικὲς ἐπιρροὲς προερχόμενες ἀπὸ τὰ τρία ξενικὰ κόμματα. ³⁶ Ἐξετάζοντας βαθύτερα τὸ ζήτημα, σταθερὰ διακρίνει στὴ διαχρονικὴ πορεία τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ἕναν πολιτισμικὸ δυῖσμό μεταξὺ δύο ἀντιμαχόμενων καὶ ἀλληλοσυμπληρούμενων τάσεων, μιᾶς ἀνατολικῆς καὶ μιᾶς δυτικῆς. Ἔτοιμες νὰ ἀλληλοσπαρχθοῦν στὸν ἐπικείμενο πόλεμο, οἱ δύο αὐτὲς τάσεις ἐκπορεύονται ἀπὸ μία κοινὴ εὐρωπαϊκὴ κοιτίδα καὶ ἀντιστοιχοῦν στοὺς πολιτισμοὺς οἱ ὁποῖοι ὑφίστανται στὸν ᾧχωρο αὐτόν, τὸν λατινογερμανικὸ ἢ δυτικὸ πολιτισμὸ ἀφενὸς καὶ τὸν σλαβικὸ ἢ ἀνατολικὸ ἀφετέρου. Τὴν εὐκταία συνένωσή τους ἴσως θὰ μπορούσε νὰ εἶχε πραγματοποιήσει ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας, «ὁ σπουδαιό-

34. Eugène Forcade, «Le roi Othon et la Grèce dans la Question d'Orient», *Revue des Deux Mondes* 7 (1854), 377-411: «Les journaux du parti constitutionnel, l'*Esperance*, le *Panhellinion*, le *Spectateur de l'Orient*, rédigés par les écrivains les plus intelligens, et les plus honnêtes du pays, dirigèrent dans ce sens leur polémique et toute la presse finit par prendre la même couleur». Στὴν *Histoire des causes de la guerre d'Orient d'après des documens français*, Παρίσι, M. Lévy frères, 1854, σ. 244-245 θέτει ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσον ἡ Ρωσία θὰ ἀποδεχόταν νὰ γίνει ἐλληνικὴ ἢ Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ ἐλευθερωθοῦν οἱ ἀλύτρωτες ἐλληνικὲς περιοχές.

35. Βλ. *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 55, 63, 141, 151, 162.

36. R., «Le dualisme grec», *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 33-49-πβ. *** [Μ. Πενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;...», ὁ.π., σ. 190. Τὸ θέμα τῶν ἐλληνικῶν κομμάτων ἐπίσης ἀναπτύσσει στὸν *Spectateur* ὁ Ν. Δραγούμης, ὁ ὁποῖος συναρτᾷ τὶς ἀπόψεις του μὲ τὸν προβληματισμὸ τοῦ Πενιέρη, χαρακτηρίζοντάς τον ὡς περισσότερο θεωρητικόν. Γράφει: «Esprit plus spéculatif, l'auteur du *Dualisme grec* a comtemplé son sujet d'une région plus élevée, tandis que notre désir et notre prétention à nous, est de descendre dans les bas-fonds et de donner un corps à ses idées», βλ. D., «Situation des partis en Grèce», *Le Spectateur de l'Orient* 2 (1854), 72-73.

τερος πολίτης τῆς νεότερης Ἑλλάδας», ὅπως τὸν ἀποκαλεῖ ὁ Ρενιέρης.³⁷

Ὁ ἐλληνισμὸς ὡς λίκνο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ κοινὸς παρνομαστὴς τῶν δύο αὐτῶν τάσεων διατηρεῖ κατὰ συνέπεια προνομιακὴ θέση, καθόσον συντελεῖ στὸ νὰ εἶναι ὁ Ἕλληνας ὁ μόνος καθολικὰ Εὐρωπαῖος. Εἶναι ἐνδεικτικὸ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Ρενιέρη γιὰ τὸν ἐλληνικὸ δυῖσμὸ κίνησε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἱστορικοῦ καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Charles de Mazade (1820-1893), δραστήριου ἐπίσης συντάκτη τῆς *Revue des Deux Mondes*. Εὐνοϊκὸς γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἐπισημαίνει τὴ θεωρία γιὰ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τὸν προορισμὸ τῆς Ἑλλάδας, ἀναγνωρίζοντας ὅτι συχνὰ λανθάνουν στοὺς Εὐρωπαίους οἱ πραγματικὲς τάσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Ὡστόσο, πιστεύει πῶς οἱ προτάσεις τοῦ Ρενιέρη σχετικὰ μὲ τὴν πολιτικὴ ποὺ θὰ ὀφείλε ν' ἀκολουθήσει ἡ Δύση εἶναι πρακτικὰ ἀνέφικτες. Εἶναι πεπεισμένος πῶς ἡ Εὐρώπη μὲ τὸ νὰ ὑποστηρίξει τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὑπερασπίζεται στὴν πραγματικότητα τόσο τὴ δική της ἀνεξαρτησία ὅσο καὶ ἐκείνη τῶν Ἑλλήνων ποὺ κινδυνεύουν νὰ περιπέσουν σὲ νέα ὑποδούλωση.³⁸ Κατὰ τὸν Mazade, τὸ Ἀνατολικὸ Ζήτημα συνιστᾷ σοβαρὴ δοκιμασία γιὰ τὸν ἐλληνικὸ λαό, τόσο ἐπιρρεπὴ σὲ παρορμητικὲς συμπεριφορές. Συστῆνει τὴν τήρηση οὐδετερότητας, καθὼς στὴν περίπτωσιν ποὺ οἱ Ἕλληνες ἔρθουν σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Δύση θὰ ἐκτεθοῦν σὲ ἐπίφοβα αἰσθήματα καὶ συντρέχοντας τὴ Ρωσία θὰ ἀποκτήσουν μίαν ἐπικίνδυνη φιλία.³⁹

Ἀναζητώντας τίς καθοριστικὲς ἐκφάνσεις τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ὁ Ρενιέρης θεωρεῖ ἐπιβεβλημένη τὴν ἀποσαφήνισιν τῶν πολιτιστικῶν τῆς γνωρισμάτων καὶ ἐστιάζει τὴν προσοχή του στὸ παρελθὸν τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους, μελετᾷ τὸ παρὸν καὶ προῖδεάζει μὲ αἰσιοδοξία τὸν προορισμὸ του.⁴⁰ Στὸ δημοσίευσμά του «De la société grecque» δὲν διακρίνει

37. Ὁ.π., σ. 37: «Le plus grand citoyen de la Grèce moderne, Jean Capodistrias, aurait peut-être jeté les bases de leur conciliation, si la mort ne l'avait prévenu».

38. Charles de Mazade, «Chronique de la Quinzaine», *Revue des Deux Mondes* 4 (1853), φ. 14 Ὀκτ. 1853, σ. 391: «C'est ainsi qu'un écrivain grec, dans un recueil d'Athènes, — le *Spectateur de l'Orient*, — montre ce qu'il y a d'arbitraire dans les classifications que nous faisons des partis helléniques. Il n'y a point en Grèce, à proprement parler, de parti français, anglais ou russe, comme nous le disons quelquefois; mais il y a ce qu'on peut appeler un parti oriental et un parti occidental [...]».

39. Ὁ.π., φ. 14 Νοεμβρίου 1853, σ. 817-819.

40. Γιὰ τὸ νόημα ποὺ ἀποκτᾷ ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνικοῦ προορισμοῦ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἐλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὁ. π., σ. 399.

στοὺς κόλπους τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας ἐντάσεις μεταξύ τῶν κοινωνικῶν τάξεων, οἱ ὁποῖες ἄλλωστε δὲν εἶχαν ἀκόμη ἐπαρκῶς διαρθρωθεῖ. Ἐπιπροσθέτως δὲν ἐντοπίζει ἰδεολογικὲς διαφοροποιήσεις καθὼς σ' ἐνα γενικευμένο πλαίσιο ὑπερισχύουν στὴν ἐθνικὴ ἰδεολογία ἡ προσδοκία γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ἀλύτρωτων πληθυσμῶν καὶ ἡ πίστη στὴν προνοιακὴ ἀποστολὴ τοῦ ἐλληνισμοῦ.⁴¹ Ἡ δομὴ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας, κατὰ τὸν Ρενιέρη, παρέμεινε ὁμοιογενὴς ὡς πρὸς τὰ ἰδανικά της καθόσον ἐμφορεῖται ἀπὸ «μία πίστη, μία δύναμη, μία θέληση», γεγονὸς ποὺ τῆς προσδίδει ἀδελφосύνη καὶ ἰσότητα, ἀνθρώπινες ἀξίες οἱ ὁποῖες συνέβαλαν θετικὰ στὴν ἐξέλιξή της.⁴²

Συνεπῶς τὸν Ρενιέρη ἐνδιαφέρουν οἱ παραδοσιακὲς κοινωνικὲς βάσεις καὶ ὡς πρωταρχικὸ τους στοιχεῖο τοποθετεῖ τὴ θρησκευτικότητα, καθόσον διάχυτη παραμένει ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ θρησκεία διέσωσε τὸν ἐλληνισμό ἀπὸ τὸν κατακλυσμὸ τῆς ὀθωμανικῆς κατάκτησης. Ἐχει βαθεῖα ἐμπεδωθεῖ στὴν ἐλληνικὴ συλλογικὴ συνείδηση ὁ θετικὸς ρόλος ποὺ διαδραμάτισε ἡ ὀρθόδοξη πίστη στὸ Βυζάντιο, στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία καὶ στὸν Ἀγώνα τοῦ 1821. Κατὰ τὸν Ρενιέρη, οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξαν οἱ σημαντικότεροι συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ τους, ἐνῶ οἱ πατριάρχες ἀπέβησαν προστάτες τῶν γραμμάτων καὶ τὰ συντάγματα τῆς Ἐπιδιόρυς καὶ τῆς Τροιζήνας, ποὺ ἐγκαθίδρυσαν τὴν ἀνεξίθρησκα καὶ τὴν ἐλευθεροτυπία στὸ νεαρό κράτος, φέρουν τὶς ὑπογραφὰς ἱερωμένων. Ἀκόμη ἡ Ἐκκλησία κρατήθηκε μακριὰ ἀπὸ τὴν κοσμικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ὑποτιθέμενη αὐτὴ ἀδυναμία τῆς προσδίδει ἓνα ξεχωριστὸ μεγαλεῖο.

Συγκρίνοντας τὴν ἱστορικὴ πορεία τοῦ ἐλληνισμοῦ μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς Δύσης, ὁ Ρενιέρης καταδεικνύει ὅτι καθὼς ὁ ἐλληνισμὸς ἀπομονώθηκε κατὰ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση, κατόρθωσε νὰ διαφυλάξει τὴ γλῶσσα καὶ τὴν πολιτιστικὴ του παράδοση, ἐνῶ ἀντίθετα ὁ δυτικὸς κόσμος ὑπέστη ἀλλοιώσεις ἀπὸ διαδοχικὲς θρησκευτικὲς καὶ πολιτικὲς μεταρρυθμίσεις. Στους συντελεστὲς ποὺ συνέβαλαν στὴ διαφύλαξη τῆς ἐλληνικῆς ταυτότητας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὁ Ρενιέρης προσθέτει τὴ χαλαρὴ στάση τῶν Ὀθωμανῶν ἐναντὶ τῶν ὑποδούλων ὑπηκόων των.⁴³ δὲν τοὺς ἐμπόδισαν στὴν ἀνάπτυξη τῆς παιδείας τους, μὲ ἀποτέ-

41. R., «De la société grecque», *Le Spectateur de l'Orient* 1 (1853-1854), 164-167.

42. Ὁ.π., σ. 184-185.

43. Ἀνάλογες ἀπόψεις ὑποστηρίζει ὁ David Urquhart (1805-1877), *The*

λεσµα νὰ βρίσκονται τὴ στιγµὴ τῆς πολιτικῆς τους ἀφύπνισης προετοιµασµένοι γιὰ τὴ διακυβέρνηση τοῦ ἀναγεννώµενου κράτους.⁴⁴ Ἐπιπλέον, ἡ διατήρηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ κοινοτισµοῦ ἐπέτρεψε τὴ διαφύλαξη τῆς παραδοσιακῆς κοινοτικῆς αὐτοδιοίκησης.⁴⁵ Ἐστίς τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισµοῦ, οἱ κοινότητες προσέδωσαν ἓνα πνεῦµα ἐλευθερίας καὶ δημοκρατίας στὸν τόπο, προετοιµάζοντας µὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὴν ἐθνικὴ παλιγγενεσία, καθὼς ἡ μορφὴ διακυβέρνησης στὰ ἐπαναστατικὰ χρόνια ἀνταποκρινόταν ἐπίσης στὴν κοινοτικὴ παράδοση.⁴⁶

Ἐπιπλέον, ἡ παιδεία ἡ ὁποία ἀναπτύχθηκε σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο συνέβαλε στὴ δημιουργία λογίων τοῦ βεληνεκοῦς ἐνὸς Εὐγενίου Βούλγαρη, ἐνὸς Νικηφόρου Θεοτόκη, ἐνὸς Ἀδαμαντίου Κοραΐ, ἡ προσφορὰ τῶν ὁποίων στὰ γράµµατα εἶναι συγκρίσιµη µ' ἐκείνη τῶν λογίων τῆς Ἀναγέννησης, τοῦ Βησσαρίωνα καὶ τοῦ Ἰανοῦ Λάσκαρι.⁴⁷ Δίπλα στὴν Ἐκκλησία, τὴν παιδεία, τὸν θεσµὸ τοῦ κοινοτισµοῦ ὁ Ρενιέρης δὲν ξεχνᾷ τὴ δυναµικὴ τοῦ λαοῦ ποὺ ἐκδηλώθηκε ὅχι µόνον στὴ λειτουργία τῶν κοινοτήτων ἀλλὰ καὶ στὴ δημιουργία τῆς δημοτικῆς ποίησης, ἡ ὁποία καθρεφτίζει τὴν ἑλληνικὴ ψυχὴ καὶ ποὺ σὲ παγκόσµιο ἐπίπεδο συγκράτησε τὴν προσοχὴ

Portoflio; Collection of State Papers, Λονδίνο, Fr. Shoberl, 1836, τ. 3, σ. 213. Ὁ σκωτσέζος διπλωµάτης καὶ πολιτικὸς εἶχε λάβει μέρος στὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ὅπου καὶ τραυματίσθηκε. Κατέκρινε τὴ συνδρομὴ τῆς Ἀγγλίας στοὺς Ὀθωμανοὺς κατὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Τὸ 1838 δημοσίευσε τὸ βιβλίον του *Spirit of the East* µὲ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

44. R., «De la société grecque», ὁ.π., σ. 266.

45. Βλ. D. A. Zakythinos, «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», *L'Hellénisme contemporain* 2 (1948), 295-310, 414-428 ἀντίστοιχα· Νικόλαος Ἰ. Πανταζόπουλος, *Ὁ νεοελληνικὸς κοινοτισµὸς καὶ ἡ ἑλληνικὴ κοινοτικὴ παράδοση*, Ἀθήνα, Παρουσία, 1993· Socrates Petmezas, «La "communauté grecque": une tentative d'Histoire de fictions historiographiques au XIXe siècle», *Byzantina et moderna: Mélanges en l'honneur d'Hélène Antoniadis-Bibicou*, G. Grivaud & S. Petmezas (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Ἀλεξάνδρεια, 2007, σ. 219-230· βλ. ἀκόµη Διονύσης Μοσχόπουλος, «Ἀπόπειρες διαμόρφωσης κράτους δι-καίου κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση. Ἡ νοµικὴ παράδοση τῆς Δύσης καὶ ἡ κοινοτικὴ παράδοση: τοµεὲς καὶ συνέχειες», *Ὅψεις τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1821*, Δημήτρης Δημητρόπουλος – Χρῆστος Λούκος – Παναγιώτης Μιχαηλάρης (ἐπιμ.), Ἀθήνα, E.M.N.E.-Μνήμων, 2018, σ. 187-218.

46. R., «De la société grecque», ὁ.π., σ. 271: παραπέµπει στὶς ἐργασίες τῶν J. W. Zinkeisen, J. A. B. Mortreuil καὶ K. Παπαρρηγόπουλου.

47. Ὁ.π., σ. 280.

των Byron, Goethe, Fauriel, Tommaseo.⁴⁸ Τερματίζοντας, αναλύει τὸ νόημα τῆς ἐπανάστασης ὅπως ἀντίστοιχα ἐκδηλώθηκε στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση. Ἀποτελέσει στὴν Ἀνατολὴ μία ἀποκατάσταση τῶν πραγμάτων ἢ ὁποία συντελέσθηκε μὲ τὴν ὑποστήριξη τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ δικαίου, ἐνῶ στὴ Δύση ὑπῆρξε πλήρης πολιτικὴ ἀνατροπὴ ἢ ὁποία γι' αὐτὸν «εἶναι ὁ σοσιαλισμός, εἶναι ἡ πάλη τῶν τάξεων, εἶναι ἡ ἄρνηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἶναι ἡ διάλυση τῆς ἀνθρωπότητας».⁴⁹

Στὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ρενιέρη ποὺ ἀποτυπώνονται στὶς σελίδες τοῦ *Spectateur* συγκαταλέγεται καὶ τὸ θέμα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ πιὸ συγκεκριμένα τοῦ ρόλου ποὺ καλεῖται νὰ διαδραματίσει ὡς διεθνὲς ἐπικοινωνιακὸ μέσο. Βασικὴ του θέση παραμένει ὅτι τὰ νεοελληνικά δὲν συνιστοῦν μόνο τὴ συνέχεια τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀλλὰ διατήρησαν τὴν καθαρότητά της· πρόκειται γιὰ τὴν ἴδια γλώσσα μὲ νέα μορφή. Γιὰ τὴν ἀποψη αὐτὴ παραπέμπει στὰ *Σούτσεια* τοῦ Κ. Ἀσωπίου,⁵⁰ στὸ *The Pronunciation of Greek: Accent and Quality, a Philological Inquiry* (Ἐδιμβούργο, Sutherland and Knox, 1852) τοῦ John Stuart Blackie (1809-1895), διακεκριμένου φιλέλληνα καὶ ἐλληνιστῆ στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Ἐδιμβούργου, στὸ *Reisen auf der griechischen Inseln des ägäischen Meeres* τοῦ Ludwig Ross (Tübingen 1845, 3 τ.) καὶ στὸ *Die Abstammung der Griechen und die Irrthümer und Täuschungen des Dr. Ph. Fallmerayer* τοῦ Joseph Baron Ow (Μόναχο, G. Franz, 1847).⁵¹ Ἀποκρινόμενος σὲ ὅσους ὑποστήριζαν πὼς τὰ γαλλικά εἶναι σὲ θέση νὰ ἐκφράσουν μὲ πληρέστερο τρόπο τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὁ Ρενιέρης ἰσχυρίζεται πὼς ὁ ρόλος αὐτὸς ἀρμόζει καλύτερα στὴν ἐλληνικὴ γλώσσα.

48. Ὁ.π., σ. 370. Ὁ Ρενιέρης συνέδραμε τὸν Niccolò Tommaseo στὴ συλλογὴ ὕλικου γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν *Canti popolari toscani, corsi, illirici, greci*, Βενετία 1842. Σὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Ἀθήνα τοῦ ἔγραφε στὶς 31 Ἰουλίου 1841 γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῆς δημοτικῆς ποίησης, λέγοντας ὅτι ὁ μόνος ποιητῆς ποὺ ἔως τότε εἶχε ἢ Ἑλλάδα εἶναι ὁ λαὸς της, βλ. C. Carpinato, «La corrispondenza inedita tra Niccolò Tommaseo e Marco Renieris», στὸ Fr. Bruni (ἐπιμ.), *Niccolò Tommaseo: popoli e nazioni...*, ὁ.π., σ. 526.

49. R., «De la société grecque», ὁ.π., σ. 379. Εἶναι ἀξιοπρόσεκτο ὅτι ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια ὁ Ρενιέρης ὑπῆρξε πολέμιος τοῦ πρώιμου σοσιαλισμοῦ καὶ μάλιστα τὸ 1836 εἰρωνευόταν τὴ σαινισιμονιστικὴ ἐφημερίδα *Le Globe*, συνεργάτης τῆς ὁποίας διετέλεσε ὁ d'Eichthal, βλ. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 99.

50. Κ. Ἀσωπίος, *Τὰ Σούτσεια*, Ἀθήνα, Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1853, σ. 77-79.

51. R., «De l'impopularité...», ὁ.π., σ. 353.

Τὴν θεωρεῖ περισσότερο διαδεδομένη ἀπὸ τὴ γαλλικὴ, ἀφοῦ διδάσκεται σ' ὅλα τὰ πολιτισμένα ἔθνη συγκροτώντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸν ἓνα κοινὸ γλωσσικὸ ὄργανο ἐπικοινωνίας.⁵²

Ἡ ἀνταπόκριση ποὺ γνώρισαν οἱ γλωσσικὲς ἀπόψεις τοῦ Ρενιέρη ξεπέρασε τὰ σύνορα τῆς πατρίδας του καθὼς συγκράτησαν τὴν προσοχὴ τοῦ Gustave d'Eichthal, ποὺ ἀπὸ τὸ Παρίσι παρακολουθοῦσε τὴν ἀθηναϊκὴ πνευματικὴ κίνηση.⁵³ Αὐτὸς ὁ σαινσιμονιστὴς φιλέλληνας εἶχε παρμείνει στὸ Ναύπλιο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1833-1835, κυνηγημένος ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνησις γιὰ τὶς ιδέες του. Ὑπηρετήσε, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἰ. Κωλέττη, στὸ Γραφεῖο τῆς Δημοσίου Οἰκονομίας τοῦ ὑπουργείου Ἑσωτερικῶν, ποὺ ἀποσκοποῦσε στὴ χαρτογράφηση τῆς χώρας, τὴν ἀπογραφὴ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴ σύνταξη κτηματολογίου.⁵⁴ Γνώρισε τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα καὶ πρότεινε τὴν ἴδρυση κρατικῶν ἀγροκτημάτων στὰ πρότυπα τῶν σαινσιμονιστῶν⁵⁵ καθὼς καὶ ἐγγειοβελτιωτικὰ ἔργα, ὅπως τὴν ἀποξήρανση τῆς λίμνης τῆς Κωπαίδας. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀργότερα, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ διοικητῆ τῆς Ἑθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδας, ὁ Μ. Ρενιέρης συνέβαλε στὴν ὑλοποίηση τοῦ μακρόπνοου αὐτοῦ ἔργου ποὺ ξεκίνησε τὸ 1880.⁵⁶ Κατὰ τὴν παραμονή του στὸν ἐλ-

52. Ὁ.π., σ. 356.

53. Ὁ βαρὼνος Gustave Séligmann d'Eichthal (Nancy 1804-Παρίσι 1886), γόνος σημαντικῆς τραπεζικῆς οἰκογένειας εἶχε μνηθεῖ ἀπὸ τὸν Aug. Comte στὴν οὐτοπικὴ διδασκαλία τοῦ Saint-Simon γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τῆς κοινωνίας, βλ. Barrie M. Ratcliffe, «Saint-Simonism and Messianism: The Case of Gustave d'Eichthal», *French Historical Studies* 9 (1976), 484-502. Τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1867 ὁ d'Eichthal συμμετεῖχε στὴν ἴδρυση τῆς l'Association pour l'encouragement des études grecques en France ἀναλαμβάνοντας χρέη ταμίας καὶ ἀργότερα γραμματέα.

54. G. d'Eichthal, *Οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὸ '21*, εἰσαγωγὴ-ἐπιμέλεια Θ. Παπαδόπουλος, Ἀθήνα, Μπάυρον, 1974.

55. Γιὰ τὴ διάδοση τοῦ σαινσιμονισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, βλ. Χρῆστος Π. Μπαλόγλου, «Προσπάθειες διαδόσεως τῶν ιδεῶν τοῦ Saint-Simon καὶ πρακτικῆς τῶν ἐφαρμογῆς στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο 1825-1837», *Σπουδαί* 53 (2003), 77-108· Δέσποινα Προβατᾶ, «Ἡ διάδοση τοῦ σαινσιμονισμοῦ στὴν Ἑλλάδα», *Οὐτοπικὲς θεωρίες καὶ κοινωνικὰ κινήματα στὴν Ἑρῶπη ἀπὸ τὸν 18ο ὡς τὸν 20ο αἰῶνα*, Μαρία Μενεγάκη (ἐπιμ.), Ἀθήνα, Φιλίστωρ, 2006, σ. 148-158· Α. Picon, *Οἱ σαινσιμονιστές. Ὁρθὸς λόγος, φανταστικό, οὐτοπία*, μτφρ. Μαρίνα Χρονοπούλου, ἐπίμετρο Χριστίνα Ἀγριαντώνη, «Οἱ σαινσιμονικὲς ιδέες στὴν Ἑλλάδα», Ἀθήνα, ΠΙΟΠ, 2007.

56. Βλ. Ἀρχεῖο Μάρκου Ρενιέρη, Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀρχεῖο αὐτὸ βλ. Ἑλένη Δ. Μπελιᾶ, «Τὸ ἀρχεῖον Μάρκου Ρενιέρη», *Πεπραγμένα Δ' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1984, τ. 3, σ. 191-194.

λαδικό χώρο, δὲν θὰ πρέπει νὰ δόθηκε ἡ εὐκαιρία στὸν d'Eichthal νὰ γνωρισθεῖ προσωπικὰ μὲ τὸν Ρενιέρη, ἀφοῦ, μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τοῦ Κωλέττη ἀπὸ τὴν ἐξουσία, ἀναγκάστηκε νὰ ἀναχωρήσει ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα στὶς 10 Ἰουνίου 1835 ἐνῶ, δύο μῆνες ἀργότερα, ὁ Ρενιέρης γιὰ πρώτη φορὰ ἀτένιζε τὴ γῆ τῶν προγόνων του ἀπὸ τὸ καράβι ποὺ τὸν ἔφερνε στὸν Πειραιὰ ἀπὸ τὴν Ἰταλία.⁵⁷

Ἀπὸ τὸ Παρίσι, ὁ d'Eichthal ἀποδείχθηκε προσεκτικὸς ἀναγνώστης τοῦ ἄρθρου τοῦ Ρενιέρη «De l'impopularité de la cause grecque en Occident» στὸν *Spectateur* τοῦ 1855. Ἀπέσπασε ἓνα σημαντικὸ του μέρος ὅπου διατυπώνονται οἱ ἀπόψεις τοῦ ἑλληνα λογίου γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα⁵⁸ καὶ τὸ περιέλαβε, μὲ τὸν τίτλο «De l'avenir du peuple grec et de la langue grecque», στὸ φυλλάδιο ποὺ τιτλοφορεῖται *De l'usage pratique de la langue grecque. De l'avenir du peuple grec et de la langue grecque* (1864).⁵⁹ Μὲ τὸ ἐντυπο αὐτὸ ἀποσκοποῦσε στὴν ἀνακίνηση τοῦ ζητήματος τῆς ἐλληνικῆς ὡς γλωσσικοῦ ὀργάνου μὲ διεθνή ἐμβέλεια.⁶⁰ Παράλληλα, τὸ ἴδιο ἔτος, πάλι ἀπὸ τὸν ἐκδοτικὸ οἶκο Hachette, κυκλοφορεῖ ἡ ἐλληνικὴ ἔκδοση τοῦ φυλλαδίου μὲ τίτλο *Περὶ τῆς πρακτικῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης* σὲ μετάφραση τοῦ Μ. Ρενιέρη καὶ μὲ δικό του προλογικὸ σημείωμα.⁶¹ Ἀποτεινόμενος στὸ ἐλληνόφωνο κοινὸ ὁ Ρενιέρης προβαίνει στὴ διασύνδεση τῆς οἰκουμενικότητος τῆς ἐλληνικῆς

57. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 89.

58. R., «De l'impopularité...», ὁ.π., σ. 352-359.

59. G. d'Eichthal, *De l'usage pratique de la langue grecque. De l'avenir du peuple grec et de la langue grecque*, Παρίσι, Hachette, 1864· πβ. Petros Diatsentos, *La question de la langue dans les milieux des savants grecs au XIXe siècle: projets linguistiques et reformes*, Παρίσι, EHESS, 2009, σ. 87-89.

60. Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὴ χήρα τοῦ G. d'Eichthal, χρονολογημένη 24/25 Ἀπριλίου 1887, ὁ Ρενιέρης τῆς ἐκφράζει τὴν εὐγνωμοσύνη του γιὰ τὴν ὑποστήριξη ποὺ ἔτυχαν οἱ ἀπόψεις του ἐκ μέρους τοῦ συζύγου της, βλ. Fonds d'Eichthal, Bibliothèque de l'Arsenal, χφ 14407. φ. 73. Ἡ πληροφορία προέρχεται ἀπὸ τὸ βιβλίο *A French Sociologist Looks at Britain: Gustave D'Eichthal and British Society in 1828*, Barrie M. Ratcliffe – W. H. Chaloner (ἐπιμ.), Manchester, Manchester University Press, 1977, σ. 146· Queux de Saint Hilaire, «Notice sur les services rendus à la Grèce et aux études grecques par M. Gustave d'Eichthal», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 21 (1867), 1-103.

61. Τὸ περιεχόμενο τοῦ φυλλαδίου ἀναδημοσιεύθηκε στὴν *Ἐφημερίδα τῶν Φιλομαθῶν* 12 (1864), 457-460 καὶ στὸ Παρίσι, τὸν ἐπόμενο χρόνο, στὸ *Ἐθνικὸν Ἡμερολόγιον* 5 (1865), 342-350, 351-356 ἀντίστοιχα.

γλώσσας με την ανάγκη τῆς ἐπικράτησης ἐνὸς καθολικοῦ γλωσσικοῦ ὀργάνου, ἀναγκαία προϋπόθεση, ὅπως ρητὰ ἐπισημαίνει, γιὰ τὴν ἀδελφότητα καὶ τὴν ἀρμονικὴ συνύπαρξιν τῶν λαῶν, ἠθικὰ προτάγματα ποὺ τὸν ἐνώνουν μετὸν γάλλο φιλέλληνα.⁶² Γράφει λοιπόν:

«Ἡ παροῦσα Ἑλληνικὴ μετάφρασις ἥτις συγχρόνως μετὰ τὸ γαλλικὸν πρωτότυπον ἐξέρχεται εἰς τὸ φῶς, δὲν ἐγένετο μόνον ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ κοινοποιηθῇ εἰς τοὺς Ἑλληνας ἡ σπουδαία τοῦ Κυρίου Ἐἰχθάλ πρότασις καὶ νὰ παρακινήθωσιν οἱ λόγοι αὐτῶν εἰς ὑποστήριξιν αὐτῆς δι' ὅλων τῶν δυνάμεων, ἀλλὰ προσέτι ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς ζῶσα ἀπόδειξις τῆς ὀρθότητος τῶν σκέψεων τοῦ γάλλου σοφοῦ. Ἡ μετάφρασις αὕτη, καταληπτὴ παντοῦ ὅπου ὑπάρχουσιν Ἑλληνες, θέλει ἐνταυτῷ ἐννοηθῇ ἄνευ δυσκολίας ἀπὸ πάντα ἄλλον ὅστις εἰς τὰ σχολεῖα ἐμελέτησεν ὅπως οὖν ἐπιμελῶς τὴν γλῶσσαν τῶν προγόνων των. Ἐπειδὴ δὲ ἡ γλῶσσα αὕτη ἀπανταχοῦ σχεδὸν τοῦ πολιτισμένου κόσμου κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον διδάσκεται, εἶναι ἄρα βέβαιον ὅτι δὲν ἀπαιτεῖται εἰμὴ ἡ τῆς σπουδῆς ταύτης ἐνίσχυσις ὅπως εὗρεθῇ λευμένον τὸ τῆς καθολικῆς γλώσσης μέγα πρόβλημα, ὅπερ ὁ Κύριος Ἐἰχθάλ φέρει ὑπὸ συζήτησιν καὶ ὅπερ ἀνταποκρίνεται εἰς τὸν πόθον τοῦ αἰῶνος, τὴν ἀδελφότητα τῶν λαῶν, τὴν ἔνωσιν τῆς ἀνθρωπότητος.»⁶³

Ἀπὸ τῆς δικῆς του ὀπτικῆς ὁ d'Eichthal, διαπνεόμενος ἀπὸ τὸ σαϊνισιμονικὸ ὄραμα περὶ ὁμοσπονδοποίησης τῶν λαῶν, θεωρεῖ πὼς πρώτη φάση αὐτῆς τῆς ὑπερεθνικῆς διαδικασίας εἶναι

«ἡ εἰσαγωγὴ καθολικῆς γλώσσης, ἥτις, σεβομένη τὴν ὑπαρξίν τῶν ἐθνικῶν διαλέκτων, τῶν ὀριζουσῶν καὶ ἐγγυωμένων τὴν ἀτομικότητα τῶν λαῶν, θέλει χρησιμεύει ὡς κοινὸν ὄργανον τῶν διεθνῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν λαῶν καὶ μεταξὺ τῶν ἀτόμων, ἐνταυτῷ δὲ ὡς ἐκφρασις τῶν ὑψηλοτέρων ἐκείνων ἀληθειῶν, αἵτινες οὔσαι ἡ ἀρχὴ καὶ ὁ κοινὸς σύνδεσμος

62. Ἡ φιλία τοῦ d'Eichthal μετὸν Ρενιέρη σίγουρα δὲν στηρίχθηκε στὶς πολιτικές τους πεποιθήσεις. Ἄλλωστε τὰ ἀποδοκιμαστικά σχόλια τοῦ Ρενιέρη γιὰ τὸν πρώιμο σοσιαλισμὸ δὲν ἀφαιρέθηκαν οὔτε ἀπὸ τὸ φυλλάδιο ἀλλὰ οὔτε καὶ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν του μετάφραση: «Ὁ κοινωνισμὸς ἵσταται πάντοτε πρὸ τῶν πυλῶν, ἀπειλῶν ἀδιακρίτως καὶ ἀποδεικνύων διὰ τῆς μεταξὺ τῶν τάξεων πάλης ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ μέσου αἰῶνος, καὶ αἱ ἐξεῖς τῆς βαρβάρου κατακτῆσεως εἰσέτι ἐντελῶς δὲν κατεδαμσθησαν», βλ. Μ. Ρενιέρης, «Περὶ τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης», σὺν *Περὶ τῆς πρακτικῆς χρήσεως τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης*, Παρίσι, Hachette, 1864, σ. 19.

63. G. d'Eichthal, *Περὶ τῆς πρακτικῆς χρήσεως...*, ὁ.π., σ. 3.

τῶν κοινωνιῶν πρέπει ἕνεκα τούτου νὰ λάβωσι ἀπανταχοῦ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν μορφήν.»⁶⁴

Τονίζει ἐπιπλέον ὅτι ἡ ἐλληνικὴ μὲ τὸν λεκτικὸ τῆς πλοῦτο διαθέτει ὅλες τὶς προϋποθέσεις μιᾶς διεθνoῦς γλώσσας ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅμως τῆς περαιτέρω καλλιέργειάς της.⁶⁵ Ὅπως ἐξηγεῖ καὶ ὁ Κ. Θ. Δημαράς δὲν πρόκειται γιὰ τὴ δημοτικὴ, ἀλλὰ γιὰ τὸ γλωσσικὸ ὄργανο ποὺ «μέρα μὲ τὴν μέρα τελειοποιεῖται μὲ τὴν ἐπεξεργασία τῶν Ἑλλήνων λογίων».⁶⁶

Τὴν ἀνάγκη δημιουργίας μιᾶς παγκόσμιας γλώσσας (*lingua universalis*), βάζει τῆς ὁποίας θὰ ἦταν μία *lingua rationalis*, ὑποστήριζαν οἱ φιλόσοφοι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Καρτεσίου καὶ τοῦ Leibniz, οἱ ὁποῖοι ἐπεδίωκαν ἓνα τεχνητὸ σύστημα καθολικοῦ γλωσσικοῦ συμβολισμοῦ καθόσον ἡ χρῆσις τῆς λατινικῆς ἄρχιζε ν' ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὶς ἐθνικὲς γλώσσες.⁶⁷ Ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν θέσεων αὐτῶν καὶ τῶν ἀπόψεων τοῦ Ρενιέρη καὶ τοῦ d'Eichthal ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο τελευταῖοι προτείνουν ὡς ἐνοποιητικὸ παράγοντα μία ζωντανὴ γλώσσα ἥδη ἐν χρῆσει παγκοσμίως στοὺς κύκλους τῶν πεπαιδευμένων. Ὁ d'Eichthal προβαίνει μάλιστα

64. Ὁ.π., σ. 7-8· πβ. Δέσποινα Προβατᾶ, «Ἡ ἐλληνικὴ ὡς διεθνὴς γλώσσα: μία οὐτοπικὴ πρόταση τοῦ Gustave d'Eichthal», στὸ Ἑθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν-Διδασκαλεῖο ξένων γλωσσῶν, *Ἡ γλώσσα ποὺ ἀλλάζει, Πρακτικὰ Ἀ' Διεθνoῦς Συνεδρίου, Ἀθήνα 9-11 Δεκεμβρίου 2005*, Ε. Λεονταρίδης – Κ. Σπανοπούλου (ἐπιμ.), Ἀθήνα 2008, τ. 1, σ. 447-452· Petros Diatsentos, «Ἡ “ἐλληνικὴ ὡς διεθνὴς γλώσσα” καὶ ἡ ἐδραίωση τῆς ιδεολογικῆς νομιμότητος τῆς καθαρεύουσας μετὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο», *Warmth and Light: in Memory of A. F. Christidis*, Μ. Θεοδωροπούλου (ἐπιμ.), Θεσσαλονίκη, Centre for the Greek Language, 2008, σ. 343-352.

65. Τὸ 1869, σὲ ἄρθρο τοῦ στὴν ἐφημερίδα *Le Temps* ὁ d'Eichthal συναρτᾷ τὶς δικές του προτάσεις γιὰ τὴ διεθνοποίηση τῆς ἐλληνικῆς μὲ τὶς παραινέσεις τοῦ Βολταίρου πρὸς τὴ Μεγάλῃ Αἰκατερίνῃ, ὅταν μὲ τὰ Ὀρλοφικά τὸ 1770 τὴν παρώτρυνε νὰ καταλάβει τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ νὰ καθιερώσει τὴν ἐλληνικὴ ὡς γλώσσα ὅλων τῶν λαῶν, βλ. G. d'Eichthal, «Voltaire et la question grecque en 1770» στὴ στήλη «Variétés», *Le Temps*, φ. 20 Μαρτίου 1869.

66. Κ. Θ. Δημαράς, *Ὁ ἐλληνικὸς ρωμαντισμός*, ὅ.π., σ. 374.

67. Βλ. Hans Werner Arndt, «Die Entwicklungsstufen von Leibniz' Begriff einer “lingua universalis”», στὸν τόμο *Das Problem der Sprache, Achter Deutscher Kongress für Philosophie (Heidelberg 1966)*, H.-G. Gadamer (ἐπιμ.), Μόναχο, W. Fink Verlag, 1967, σ. 71-79. Ἐπίσης Sylvain Auroux, «Les langues universelles», στὸ S. Auroux (ἐπιμ.), *Histoire des idées linguistiques*, Λιέγη, éditions Pierre Mardaga, 2000, τ. 3, σ. 377-396.

σ' ένα επιπλέον βήμα, προτείνοντας σέ υπόμνημά του τὸ 1869 τὴν εἰσαγωγή στὴ γαλλικὴ ἐκπαίδευση τῆς νεοελληνικῆς προφορᾶς ἀντὶ τῆς ἐρασμιακῆς.⁶⁸ Ἐνισχύει ἔτσι μία κίνηση ποὺ εἶχε ξεκινήσει τὴ δεκαετία τοῦ 1820 στὸ Παρίσι ἀπὸ τὸν καθηγητὴ φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς Κωνσταντῖνο Μινωῖδῃ Μηνᾶ (Ἔδεσσα 1788-Παρίσι 1859). Μὲ τὸ βιβλίο του *Calliope, ou traité sur la véritable prononciation de la langue grecque* ὁ Μινωῖδης Μηνᾶς προωθοῦσε μία μεταρρύθμιση στὸν τρόπο διδασκαλίας τῆς προφορᾶς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν.⁶⁹ Σαράντα χρόνια μετὰ, χάρις στὶς ἐνέργειες τοῦ d'Eichthal,⁷⁰ ἡ πρόταση αὐτὴ χαιρετίσθηκε μὲ ἐνθουσιασμό ἀπὸ τὸ παρισινὸ λόγιο κοινό, ἀναζωπυρώνοντας τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἐλληνικὲς σπουδές.⁷¹ Ἐτυχε θετικῆς ὑποδοχῆς ἐκ μέρους τοῦ ὑπουργοῦ Παιδείας Victor Duruy⁷² ὑπὸ τὴν προϋπόθεση νὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ

68. G. d'Eichthal, «Mémoire sur la prononciation nationale du grec et son introduction dans l'enseignement classique», *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 3 (1869), 65-95. Ἐνα ἔτος μετὰ τὸν θάνατό του, τὰ γραπτὰ τοῦ d'Eichthal γιὰ τὴν ἐλληνικὴ γλώσσα ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὸν γιό του Εὐγένιο μὲ εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Auguste de Queux de Saint-Hilaire, βλ. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque, mémoires et notices, 1864-1884, précédé d'une notice sur les services rendus par Gustave d'Eichthal à la Grèce et aux études grecques, par le marquis de Queux de Saint-Hilaire*, Παρίσι, Hachette, 1887.

69. C. Minoïde Mynas, *Calliope, ou traité sur la véritable prononciation de la langue grecque dédié aux savants hellénistes de l'Europe*, Παρίσι, Bossange, 1825· στὴ σ. XIII ὁ Μινωῖδης διευκρινίζει: «Je m'estimerais bien heureux si les savants hellénistes et les Universités de l'Europe, convaincus de la vérité, voulaient renoncer à la prononciation vicieuse qu'Érasme avait introduite»· βλ. ἐπίσης C. Minoïde Mynas, *Grammaire grecque contenant les dialectes et la différence avec le grec vulgaire adopté par l'université de France*, Παρίσι, Bossange, 1828, σ. 11· πβ. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque...*, ὁ.π., σ. 84.

70. Βλ. τὶς ἐγγραφές μὲ ἡμερομηνίες 6 καὶ 8 Φεβρουαρίου 1864 στὸ *Journal* τοῦ d'Eichthal, Fonds Eichthal, Bibliothèque de l'Arsenal, ἀρ. 14722. Τὶς ἐγγραφές αὐτὲς καθὼς καὶ ἐπιστολές του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μετέφρασε ὁ φιλικὸς πρὸς αὐτὸν προσκείμενος Δ. Βικέλας, ποὺ τὶς περιέλαβε στὸ βιβλίο του *Διαλέξεις καὶ Ἀναμνήσεις*, Ἀθήνα, τυπογραφεῖο τῆς Ἑστίας, 1893, στὸ κεφάλαιο «Ὁ Γουσταῦος Ἐϊχτάλ ἐν Ἑλλάδι, 1833-1855», σ. 257-331· πβ. G. d'Eichthal, *Ἡ Ἑλλάς τοῦ 1833-1835*, μτφρ. βασικοῦ κειμένου Δ. Βικέλα, εἰσαγωγή, σχόλια, μετάφρασις Γ. Τ. Μίρκου, Ἀθήνα 1968.

71. Ἡ ἀνέκδοτη ἀλληλογραφία τους, ἡ ὁποία ἀπόκειται στὰ ἀρχεῖα τῆς οἰκογενείας Ζαΐμη, καθὼς καὶ οἱ ἐπιστολές τοῦ Ρενιέρη ποὺ φυλάσσονται στὸ Fonds Eichthal προσφέρουν πληροφορίες γιὰ τὴ φιλική τους σχέση.

72. Ἱστορικός καὶ μαθητὴς τοῦ J. Michelet, ὁ Victor Duruy (1811-1894) ἔμεινε

ἐπιτροπή τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres, ἀπαρτιζομένη ἀπὸ ἐλληνιστὲς ἀκαδημαϊκούς. Οἱ ἐλληνιστὲς αὐτοί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἦσαν οἱ Émile Egger, Wladimir Brunet de Presle καὶ Felix–Desiré Dehèque, ἀπεφάνθησαν στὴ συνεδρία τῆς 18ης Νοεμβρίου 1864 ὅτι τὰ σχολεῖα καὶ τὰ γυμνάσια τῆς Γαλλίας ὀφείλουν νὰ ἐφαρμόσουν ὡς μόνη ὀρθὴ τὴ νεοελληνικὴ προφορά. Στὸ κλασικὸ τοῦ σύγγραμμα *L'hellénisme en France* ὁ Egger ἀνατρέχει στὴν ὅλη προβληματικὴ ἢ ὁποία ἀνέκυψε, ἐξηγώντας ὅτι ἡ Ἀκαδημία εἶχε νωρίτερα δείξει ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιλογὴ αὐτὴ καὶ πὼς στὴ συνέχεια τὸ μέτρο αὐτὸ ἐφαρμόσθηκε μὲ ἐπιτυχία σὲ ὀρισμένα γαλλικὰ λύκεια.⁷³ Στὴ φιλολογικὴ ἀντιπαράθεση ποὺ ἐπακολούθησε σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς παρισινῆς πνευματικῆς ζωῆς ἔλαβαν μέρος. Δημοσιεύθηκαν εὐνοϊκὰ ἄρθρα ὅπως ἐκεῖνα τοῦ Auguste Nefftzer, διευθυντῆ τῆς ἐφημερίδας *Le Temps*,⁷⁴ καὶ τοῦ ἐγκατεστημένου στὸ Παρίσι γερμανοῦ ἐλληνιστῆ Johann Friedrich Dübner (Hörselgau 1802–Παρίσι 1867). Σὲ δημοσίευσμά του τὸν Αὐγούστου τοῦ 1864, ὁ Nefftzer ἀναγνώριζε πὼς ἡ ἐπιλογὴ μιᾶς ὑπάρχουσας γλώσσας ὅπως ἡ νεοελληνικὴ εἶναι ἀποδεκτὴ καὶ ὅτι ἡ εἰσαγωγὴ τῆς στὴ γαλλικὴ ἐκπαίδευση θὰ ἐνίσχυε τὶς ἐλληνικὲς σπουδές.⁷⁵ Ἀπὸ τὴ δική του πλευρὰ, ὁ Dübner ἐνέκρινε τὴν πρόταση γιὰ τὴ διδασκαλίαν τῆς ἐλληνικῆς στὴ γαλλικὴ ἐκπαίδευση καθότι θεωροῦσε ὅτι κάλλιστα μπορεῖ νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς διεθνὴς ζωντανὴ γλώσσα.⁷⁶ Ἀνάλογη στάση ἔδειξε καὶ ὁ J. St.

γνωστὸς στὴ Γαλλία γιὰ τὸν ἐκπαιδευτικὸ νόμο ποὺ φέρει τὸ ὄνομά του (1867). Μέλος τῆς Association pour l'encouragement des études grecques, στὸ πλούσιο συγγραφικὸ του ἔργο συγκαταλέγεται ἡ τρίτομη *Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων* (*Histoire des Grecs*, 1874). Σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ του, βλ. Jean–Charles Geslot, Victor Duruy. *Historien et ministre (1811–1894)*, πρόλογος Jean–Yves Mollier, Villeneuve d'Ascq, Presses universitaires du Septentrion, 2009.

73. Émile Egger, *L'hellénisme en France, leçons sur l'influence des études grecques dans le développement de la langue et de la littérature françaises*, Παρίσι, Didier, 1869, τ. 2, σ. 448. Στὴ σ. 450, σημ. 2 ὁ Egger προσθέτει τὴν ἀκόλουθη παρατήρηση: «Au reste, l'Académie avait depuis longtemps témoigné de son intérêt pour cette question».

74. Ὁ Aug. Nefftzer (Colmar 1820–Basel 1876) ὑπῆρξε εἰσηγητὴς τῆς ἐγγεληανῆς φιλοσοφίας στὴ Γαλλία· βλ. René Martin, *La vie d'un grand journaliste: Auguste Nefftzer fondateur de la «Revue Germanique» et du «Temps»*, Besançon, Camponovo, 1953.

75. Εφ. *Le Temps*, φ. 2 Αὐγούστου 1864.

76. Fr. Dübner, «L'usage pratique de la langue grecque», *Revue de l'instruction*

Blackie, ο όποιος τὸ 1865 δημοσίευσε στὴν ἐφημερίδα *The Scotsman* τοῦ Ἐδιμβούργου σχετικὴ ἔκθεση γιὰ τὴν Royal Society.⁷⁷ Ἀκολουθώντας τὶς ἀπόψεις τοῦ ἄγγλου συναδέλφου του George James Pennington,⁷⁸ ὁ Blackie ἰσχυρίζεται ὅτι «ἡ προφορὰ ὅλων τῶν ἐλληνικῶν λέξεων κατὰ τὸν μονότονον Λατινικὸν τονισμόν ἄνευ διακρίσεως εἶναι οὐσιῶδες μέρος τῆς ἐσφαλμένης διδακτικῆς μεθόδου τῆς ἐπικρατούσης ἐν ταῖς Ἀγγλικαῖς Σχολαῖς, καθ' ἣν διδάσκονται κανόνες νεκροὶ ἀντὶ τῶν ζώντων ἀποτελεσμάτων αὐτῶν, καὶ θεωροῦνται περὶ ἡχοῦ ἀντὶ τοῦ ἡχοῦ αὐτοῦ».⁷⁹ Μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὐτὴ ὁ ἐγκατεστημένος στὸ Λονδίνο Ἕλληνας λόγιος καὶ ἐκπαιδευτικὸς Ἰωάννης Βαλέτας (1814-1900) δημοσίευσε στοὺς *Times* δύο ἐπιστολὰς ἐξηγώντας τὸν ὅλο προβληματισμὸ καὶ προκαλώντας τὸ ἐνδιαφέρον προσωπικοτήτων τοῦ ἀγγλικοῦ πνευματικοῦ κόσμου.⁸⁰

Ἐπίσης στὴ Γερμανία σημαντικοὶ μελετητὲς τοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ ὑποδέχθηκαν θετικὰ τὶς πρότασεις τῶν Πενιέρη καὶ d'Eichthal. Τὸ 1878 ὁ γλωσσολόγος καὶ κριτικὸς τῆς λογοτεχνίας Eduard Engel (Stolp 1851-Potsdam 1938), γραμματέας τῆς Βουλῆς τῶν ἀντιπροσώπων τῆς Πρωσίας⁸¹ ποὺ εἶχε συχνὰ περιηγηθεῖ τὴν Ἑλλάδα, μὲ τὴ δημοσίευσή τοῦ βιβλίου του *Die Aussprache des Griechischen* ἡγήθηκε μιᾶς συντονισμένης κίνησης στὴν Ἰένα γιὰ τὴν κατάργηση τῆς ἐρασμιακῆς προφορᾶς.⁸² Τὸν ἐπόμενο χρόνο, στὴ Λειψία, ὁ γλωσσολόγος August Constantin Boltz (Breslau 1819-Darmstadt 1907) παρουσίασε στὸ ἔργο του, *Hellenisch,*

tion publique de la littérature et des sciences en France et dans les pays étrangers 41 (1864), 483-485. Γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους ἑλληνιστὲς καὶ γλωσσολόγους τοῦ Παρισιοῦ ποὺ συμμετεῖχαν στὴ συζήτηση βλ. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque...*, ὁ.π., σ. 76, σημ. 2.

77. Εφ. *The Scotsman*, φ. 22 Μαρτίου 1865.

78. G. J. Pennington, *Essay on the Pronunciation of the Greek Language*, Λονδίνο, Murray, 1844, σ. 34-36.

79. Ἡ ἔκθεσή τοῦ J. S. Blackie δημοσιεύθηκε σὲ ἐλληνικὴ μετάφραση στὴν *Πανδώρα* 16 (1865), 59-62.

80. Petros Diatsentos, *La question de la langue...*, ὁ.π., σ. 109.

81. Anke Sauter, *Eduard Engel. Literaturhistoriker, Stillehrer, Sprachreiner. Ein Beitrag zur Geschichte des Purismus in Deutschland*, Bamberg, Colibri, 2000. Τὸ διάστημα 1879-1884 ὁ Engel διετέλεσε ἐκδότης τοῦ *Magazin für die Literatur des Auslandes*. Τὸ 1903 ἐξελέγη καθηγητὴς στὴν ἔδρα τῶν ἀνατολικῶν σπουδῶν στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Βερολίνου.

82. Eduard Engel, *Die Aussprache der Griechischen*, Ἰένα, Hermann Costenoble, 1887.

die allgemeine Gelehrtensprache der Zukunft, τὰ προτερήματα τῆς σύγχρονης ἑλληνικῆς μὲ παραδείγματα ἀπὸ μεταφράσεις στὰ νεοελληνικά ξένων καὶ ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων. Συμπεραίνει ὅτι ἡ ἑλληνικὴ δικαιούται τὸν ρόλο τῆς διεθνoῦς γλώσσας⁸³ καὶ μάλιστα δηλώνει στὴν εἰσαγωγή του ὅτι ἐμπνεύστηκε ἀπὸ τὶς γνώμες τῶν Ρενιέρη καὶ d'Eichthal, διαπιστώνοντας τὸ κενὸ ποὺ ἡ καθιέρωση τῆς ἑλληνικῆς θὰ κάλυπτε στὸ διεθνὲς λόγιο κοινό. Τὸν Boltz ἀκολούθησαν καὶ ἄλλοι γερμανοὶ ἑλληνιστές, ὅπως οἱ J. Flach καὶ L. Kuhlenbeck.⁸⁴

Οἱ γλωσσικὲς ἀντιλήψεις τοῦ Ρενιέρη μὲ τὸν καιρὸ δὲν διαφοροποιήθηκαν. Τὸ 1887 σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Queux de Saint Hilaire κάνει λόγο γιὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ μελέτη τῆς ἑλληνικῆς τείνει νὰ αὐξηθεῖ καθότι ὁλοένα ἀναπτύσσονται οἱ σχέσεις μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσης καὶ ὁ ἀριθμὸς ὧσων καταγίνονται μὲ τὸ εμπόριο καὶ τὰ γράμματα βαίνει διαρκῶς αὐξανόμενος.⁸⁵ Ἡ ἐπίδραση τῶν γλωσσικῶν του ἰδεῶν εἶναι ἀκόμη ἀνιχνεύσιμη στὸν γλωσσολογικὸ προβληματισμὸ τῆς ἐποχῆς μας. Σὲ ἀνακοίνωσή του μὲ θέμα «La langue grecque et ses possibilités comme langue internationale» ὁ Ἀγγελος Σικελιανὸς ὑποστήριξε στὸ Α' Διεθνὲς Συνέδριο τῶν Εὐρωπαίων Φεντεραλιστῶν (Montreux 1947), ὅτι τὰ ἑλληνικά εἶναι ἡ πηγὴ ἀπὸ τὴν ὁποία ἀντλοῦν χυμοὺς ὅλα τὰ ἔθνη προκειμένου νὰ βροῦν τὸ ἀληθινὸ νόημα τοῦ ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ.⁸⁶

Τὴν ἀρθρογραφία του στὸν *Spectateur* συμπληρώνει ὁ Ρενιέρης μὲ τὴν ἀνάδειξη μιᾶς ἐμβληματικῆς μορφῆς τῆς Ὁρθοδοξίας, ποὺ ἐκφράζει τὴν τάση τοῦ ἑλληνισμοῦ νὰ ζητᾷ τὴ συνδρομὴ ἐξωτερικῶν παραγόντων προκειμένου νὰ ξεπεραστοῦν ἐσωτερικά του ζητήματα. Πρόκειται γιὰ τὸν

83. Ὁ August Constantin Boltz ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ ἑλληνικοῦ περιοδικοῦ *Ἑσπερος* τῆς Λειψίας καὶ μετέφρασε ποιήματα τοῦ Ἀθανασίου Χριστοπούλου, καθὼς καὶ ἔργα τῶν Σπ. Λάμπρου καὶ Γ. Δροσίνη, βλ. Adolf Hinrichsen, *Das literarische Deutschland*, Βερολίνο, Verlag des Literarischen Deutschlands, ²1891, σ. 157-159· Νίκη Μητροπούλου, *Νεοελληνικὴ καὶ μεταφρασμένη λογοτεχνία στὸ περιοδικὸ Ἑσπερος τῆς Λειψίας (Παρουσίαση-ἀναλυτικὴ εὑρετηρίαση)*, Πάτρα 2018, σ. 61, Πανεπιστήμιο Πατρῶν (διπλωματικὴ ἐργασία).

84. Louis Couturat – Léopold Léau, *Histoire de la langue universelle*, Hiodesheim, G. Olms, ³2001, σ. 515-516.

85. Gustave d'Eichthal, *La langue grecque...*, ὁ.π., σ. 83.

86. Βλ. Angelos Sikelianos, «La langue grecque et ses possibilités comme langue internationale», *Actes du Premier Congrès de la Fédération Mondiale*, Montreux-Genève, 1947, σ. 14-15.

μαρτυρικό οίκουμενικό πατριάρχη Κύριλλο Λούκαρι (1572-1638) στον όποιο αφιερώνει δύο δημοσιεύματα: ένα ιστορικό δράμα με μυθοπλαστικό θέμα, «La jeunesse de Lucari. Drame historique en cinq actes»⁸⁷ και τή μελέτη «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans».⁸⁸ Τήν πλοκή τοῦ θεατρικοῦ ἔργου τοποθετεῖ ὁ Ρενιέρης στή Βενετία τήν ἐποχή τῆς Μεταρρύθμισης καί παρουσιάζει μίαν ἀξιοπρόσεκτη πρωτοτυπία ἀναφορικά μέ τήν ταυτότητα τοῦ κεντρικοῦ ἥρωα. Πλάθει μίαν εὐφάνταστη ἱστορία γύρω ἀπό τόν ἀμοιβαῖο ἔρωτα τοῦ Κωνσταντίνου-Κύριλλου Λούκαρι, λαμπροῦ τότε φοιτητῆ στο Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, καί τῆς νεαρῆς λογίας Eleonora Cornaro.⁸⁹ Τόν πολλά ὑποσχόμενο αὐτόν νέο ἀπό τόν ἐνετοκρατούμενο Χάνδακα προσπαθεῖ νά προσελκύσει ὁ πατήρ Lippomani⁹⁰ τῆς Ἑταιρείας τοῦ Ἰησοῦ γιά τοὺς προσηλυτιστικούς σκοποὺς τῶν Ἰησουιτῶν στήν Ἀνατολή. Ὅμως στο μεταξὺ ἡ Eleonora προσχωρεῖ στόν καλβινισμό πού εἶχε διαδοθεῖ στοὺς κύκλους τῶν Βενετῶν πατρικίων καί ἀπό τόν όποιο ἐπίσης ἐλύεται ὁ Κωνσταντίνος. Ὑστερα ἀπό καταγγελία τοῦ Lippomani στήν Ἱερὰ Ἐξέταση ἡ νεαρή Βενετσιάνα καταδικάζεται σέ θάνατο, ἐνῶ ὁ νεαρός φοιτητῆς κατορθώνει νά σωθεῖ χάρη στήν παρέμβαση τοῦ Giustiniani, ἄλλοτε δούκα τῆς Κρήτης, πού συμβολίζει τήν ἀνεξιθρησκία ἡ όποία διέκρινε τήν πόλη τῶν δόγηδων. Ὡστόσο, προκειμένου νά ἐκδικηθεῖ τήν ἀπώλεια τῆς ἀγαπημένης του, ὁ Κωνσταντίνος ὀρκίζεται ν' ἀφιερωθεῖ στόν ἀγώνα

87. R., «La jeunesse de Lucari. Drame historique en cinq actes», *Le Spectateur de l'Orient* 7 (1856-1857), 1-27, 41-74 ἀντίστοιχα.

88. R., «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans», *Le Spectateur de l'Orient* 5 (1855-1856), 1-22, 37-61, 101-117, 133-143· βλ. Μ. Ρενιέρης, *Κύριλλος Λούκαρις, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης*, Ἀθήνα, Δ. Ἀθ. Μαυρομάτης, 1859 καί τοῦ ἰδίου, *Μητροφάνης Κριτόπουλος καί οἱ ἐν Ἀγγλία καί Γερμανία φίλοι αὐτοῦ (1617-1628)*, Ἀθήνα, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῶν ἀδελφῶν Πιερρῆ, 1893.

89. Ἡ Eleonora Cornaro Piscopia (1646-1684) ἦταν ὑπαρκτό πρόσωπο, ἔζησε ὅμως ἀρκετὰ χρόνια ἀργότερα ἀπὸ τόν Κύριλλο Λούκαρι. Ξεχωριστὴ προσωπικότητα, ἡ φήμη τῆς ὀφείλεται στήν εὐρυμάθειά της καί στο γεγονός ὅτι ὑπῆρξε ἡ πρώτη γυναίκα πού ἀνακηρύχθηκε διδάκτωρ τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πάδοβας, βλ. *The Contest for Knowledge: Debates over Women's Learning in Eighteenth-Century Italy*, Maria Gaetana Agnesi, Giuseppa Eleonora Barbapiccola (ἐπιμ.), Chicago, Chicago University Press, 2007, σ. 75.

90. Ὁ Ρενιέρης χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετο τοῦ Aloysius Lippomani, ἐπισκόπου τῆς Βερόνας, πού εἶχε ὀρίσθεῖ τὸ 1550 ἀπὸ τόν πάπα Ἰούλιο Γ' ὡς ἕνας ἀπὸ τοὺς προέδρους τῆς Συνόδου τοῦ Τρέντο, ἡ όποία καταδίκασε τίς προτεσταντικὲς αἱρέσεις.

κατὰ τῶν Ἰησουιτῶν καὶ τῶν σχεδίων τους. Τὸ μελοδραματικὸ αὐτὸ ἔργο διατρέχεται ἀπὸ ἓναν ρομαντικὸ λυρισμὸ ποὺ θυμίζει τὸ νεανικὸ διήγημα *Il Deforme* ποὺ συνέγραψε ὁ Ρενιέρης στὴ Βενετία.⁹¹ Ἡ περιγραφὴ τῆς ἀνέμελης καὶ πολυτελοῦς ἀτμόσφαιρας τοῦ χοροῦ τῶν μεταμφιεσμένων στὸ βενετσιάνικο ἀνάκτορο τῶν Giustiniani παρουσιάζει σημαντικὲς ὁμοιότητες μὲ ἐκεῖνη τοῦ χοροῦ στὸ μέγαρο Fuentes στὴν Ἀνδαλουσία. Στὸ θεατρικὸ αὐτὸ ἔργο ὁ Ρενιέρης προσέδωσε ἓναν ψυχογραφικὸ χαρακτήρα, καθὼς τὰ πρόσωπα διαγράφονται καθαρὰ καὶ ἀνάγλυφα. Τὰ ἱστορικὰ ὀνόματα ποὺ δίνει στοὺς πλασματικούς ἥρωες τοῦ δράματος προσδίνουν ἀληθοφάνεια καὶ πειστικότητά στὴν πλοκὴ τοῦ ἔργου ἀλλὰ καὶ οἱ φυσικοὶ καὶ ἄνετοι διάλογοι ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ἀποδεικνύουν ἀναμφίβολα τὶς δυνατότητές του ὡς θεατρικοῦ συγγραφέα.

Στὴ μελέτῃ του «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans», ἡ ὁποία δημοσιεύθηκε σὲ δύο συνέχειες, ὁ Ρενιέρης ἐπικεντρώνεται στὴν πολιτικὴ ἀνέλιξη τοῦ Κύριλλου Λούκαρι στὸ πλαίσιο τῆς ταραγμένης εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας τῶν θρησκευτικῶν πολέμων καὶ τὸν καιρὸ ποὺ ἡ Ὁρθοδοξία ἀποτελοῦσε ἀντικείμενο ἔριδων μεταξὺ καθολικισμοῦ καὶ προτεσταντισμοῦ. Ἐπισταμένως ἀναλύονται οἱ ζυμώσεις καθολικῶν καὶ διαμαρτυρομένων καὶ ἡ προπαγάνδα ἀμφοτέρων στὴν Ἀνατολή.⁹² Μὲ τὴν ἐξιστόρηση τοῦ χιμαιρικοῦ σχεδίου τοῦ ἑλληνα πατριάρχη ὁ Ρενιέρης δίνει ἔμφαση στοὺς ἀποτυχημένους πολιτικούς του ἐλιγμούς μὲ τὶς ξένες δυνάμεις ποὺ τὸν ἔφεραν στὴν τελικὴ του καταστροφὴ. Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ παρουσιάζει ἰδιαίτερη σημασία εἶναι ὅτι ἀπευθυνόμενος παρεμβατικὰ πρὸς τοὺς συμπατριῶτες του, ὁ Ρενιέρης τοὺς συμβουλεύει τὴν ἀπαγκίστρωση ἀπὸ τὴν ἑλξὴ τῶν προστάτιδων δυνάμεων καὶ τὴ βαθύτερη ἀνίχνευση τῆς αὐτογνωσίας τους, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν τὴν αὐτάρκειά τους, βασικὸ προαπαιτούμενο γιὰ τὴν ἐπιτυχία τῶν πολιτικῶν τους σχεδίων. Ἡ τοποθέτησή του αὐτὴ τὸν διαφοροποιεῖ ἀπὸ τὴν ἀπάντηση ποὺ ἄλλοτε εἶχε δώσει στὸ δίλημμα Ἀνατολὴ ἢ Δύση, ὅταν τὸ 1841 ξεκάθαρα ἔλεγε ὅτι ἡ Ἑλλάδα «κατὰ τὴν φύσιν, κατὰ τὸν πολιτισμόν, κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτῆς ἀποστολὴν εἶναι Δύσις καὶ ὄχι Ἀνατολή».⁹³ Ὑπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἐναντίωσής της στὶς ξένες ἐμπλοκὲς

91. Roxane D. Argyropoulos, *La période italienne...*, ὁ.π., σ. 82-85.

92. Gunnar Hering, *Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ εὐρωπαϊκὴ πολιτικὴ 1620-1638*, μτφρ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1992.

93. *** [Μ. Ρενιέρης], «Τί εἶναι ἡ Ἑλλάς;...», ὁ.π., σ. 213.

στὰ ἐσωτερικὰ προβλήματα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους, γίνεται φανερό ὅτι, ὕστερα ἀπὸ δεκαπέντε χρόνια, ὁ Ρενιέρης ξεπερνᾷ τὸ δίλημμα αὐτό. Ἀναγνωρίζοντας τὴν προνομιακὴ θέση τῆς Ἑλλάδας στὴν ἐπίτευξη μιᾶς ἰσορροπίας μεταξὺ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς προτρέπει πρὸς ἓναν ἐλληνοκεντρισμὸ μὲ τὰ ἐξῆς ἐνθαρρυντικὰ λόγια:

«Ἀποτελεῖ δεδομένο ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ εὐημερήσουμε καὶ νὰ ἐπιδιώξουμε ἓνα καλύτερο μέλλον, ἐὰν δὲν γνωρίσουμε τοὺς ἑαυτοὺς μας, ἐὰν παύσουμε ν' ἀναμένουμε τὴν εὐδαιμονία σὰν κάτι ποὺ θὰ μᾶς ἔρθει τυχαῖα καὶ δὲν τὴν ἀναζητήσουμε σ' ἐμᾶς τοὺς ἴδιους. Ἄς παύσουμε νὰ εἴμαστε Γάλλοι, Ἀγγλοὶ, Ρῶσοι προκειμένου νὰ γίνουμε μόνο Ἑλληνες στὴν καρδιά καὶ στὴν ψυχὴ. Ἄς ἀποβοῦμε μὲ τὴν ἀρετὴ, τὴν ἐργατικότητά καὶ τὴν εὐφυΐα ἄξιοι ἐνὸς μεγάλου ἔθνους, εὐάρεστοι τόσο στὴ Δύση στὴν ὁποία ἀνήκουμε ἐξαιτίας τῆς πνευματικῆς μας παράδοσης, τῶν πολιτικῶν μας θεσμῶν καὶ τῆς δυναστείας, ὅσο καὶ στὴ Ρωσία μὲ τὴν ὁποία μᾶς συνδέει ἡ θρησκευτικὴ μας παράδοση. Καὶ θὰ τὸ ἐπιτύχουμε.»⁹⁴

ΡΩΞΑΝΗ Δ. ΑΡΙΓΓΟΠΟΥΛΟΥ

94. R. «Cyrille Lucari, ou l'Église grecque...», ὁ.π., 144: «On a reconnu que nous ne pouvons prospérer et aspirer à un meilleur avenir, si nous ne faisons pas un tour sur nous mêmes; si cessant d'attendre le bonheur comme une loterie, de l'esprit d'aventure, nous ne le cherchons pas en nous mêmes. Cessons d'être Français, Anglais ou Russes, pour n'être que Grecs de cœur et d'âme; rendons-nous par la vertu, le travail, l'intelligence, dignes d'être une grande nation également aimée de l'Occident auquel nous tenons par notre tradition littéraire, nos institutions politiques et notre dynastie, et de la Russie à laquelle nous tenons par notre tradition religieuse; et nous le serons».

Résumé

MARCO RENIERI ET *LE SPECTATEUR DE L'ORIENT*

Ses opinions sur l'hellénisme

Marco Renieri (Trieste 1815-Athènes 1897), éduqué à Venise, subit l'ascendant du Risorgimento italien. Installé définitivement en 1835 à Athènes il se familiarise avec l'idéologie du nouvel État. Lors du déclenchement de la guerre de Crimée en 1853, un groupe d'intellectuels grecs, hostiles à une politique favorable à la Russie, s'empressent de faire paraître la revue *Le Spectateur de l'Orient* dont M. Renieri sera le rédacteur en chef. Leur but était de renforcer les liens avec l'Occident qui risquaient en ce moment de se détériorer. Renieri traite des particularités de la société grecque et pense qu'au cours de la domination ottomane la religion a sauvé l'hellénisme et que l'organisation communale prépara le cadre institutionnel pour l'indépendance nationale. Il est préoccupé par la question du grec moderne en tant que moyen linguistique international, ce qui le rattache à G. d'Eichthal et à bien d'autres philologues français, allemands et anglais de son époque. À travers le prisme de son opposition aux interventions étrangères dans la politique de son pays, il met en avant le personnage du patriarche Cyrille Loukaris dans une pièce de théâtre intitulée « La jeunesse de Lucari. Drame historique en cinq actes » et dans son étude « Cyrille Lucari, ou l'Église grecque pendant la guerre de trente ans ». Exprimant d'une part son penchant pour les idées libérales de l'Occident et d'autre part son inquiétude pour l'épanouissement du slavisme, Renieri se prononce pour la neutralité de la Grèce. Il s'oriente vers une théorie centrée sur la reconnaissance de la position avantageuse de l'hellénisme moderne dans l'établissement d'un équilibre permettant la compossibilité entre la tradition culturelle et politique de l'Occident, à laquelle l'hellénisme appartient, et la Russie sa coreligionnaire.

ROXANE D. ARGYROPOULOS

